

MATERIAŁY I SPRAWOZDANIA

RZESZOWSKIEGO
OŚRODKA
ARCHEOLOGICZNEGO

XXXIV

MATERIAŁY I SPRAWOZDANIA
Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego

Tom XXXIV

Komitety Redakcyjny:

Sylwester Czopek, Václav Furmánek (Słowacja), Diana Gergova (Bułgaria),
Sławomir Kadrow, Michał Parczewski, Aleksandr Sytnyk (Ukraina)

Zespół stałych recenzentów:

Jan Chochorowski, Igor Chrapunov (Ukraina), Wojciech Chudziak, Eduard Droberjar (Czechy),
Lubomira Kaminská (Słowacja), Przemysław Makarowicz, Anna Zakościelna

Redaktor

Sylwester Czopek
(sycz@archeologia.rzeszow.pl)

Sekretarze Redakcji:

Joanna Ligoda, Joanna Podgórska-Czopek
(archeo@muzeum.rzeszow.pl)

Strona internetowa czasopisma:

www.archeologia.rzeszow.pl/?page_id=337

Tłumaczenia

Barbara Jachym – język niemiecki
Beata Kizowska-Lepiejza – język angielski

Wszystkie publikowane w „Materiałach i Sprawozdaniach Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”
artykuły są recenzowane

Dofinansowano z budżetu Województwa Podkarpackiego

Recenzenci tomu XXXIV:

Jan Chochorowski, Igor Chrapunov, Maria Dąbrowska, Marek Florek, Lubomira Kaminská,
Przemysław Makarowicz, Marzena Szmyt, Anna Zakościelna

Zdjęcie na okładce:

Kafel renesansowy ze stanowiska 2 w Twierdzy, pow. Strzyżów (fot. A. Lubelczyk)

© Copyright by Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego

© Copyright by Wydawnictwo Mitel

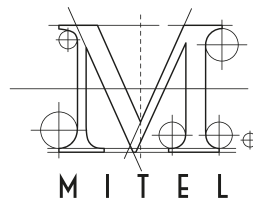
ISSN 0137-5725

WYDAWCA
FUNDACJA

RZESZOWSKIEGO OŚRODKA
ARCHEOLOGICZNEGO

35-016 Rzeszów, ul. Hoffmanowej 8
tel. 17 872 15 81

M I T E L

35-210 Rzeszów, ul. Baczyńskiego 9
tel. 17 852 13 62

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Aleksandr Diaczenko , The gravity model: simulating the interactions in anisotropic space	5
Aleksandra Sznajdrowska , Grób kultury amfor kulistych ze stanowiska Rozbórz 42, gm. Przeworsk	9
Andrzej Pelisiak , Pojedyncze przedmioty kamienne a strefy aktywności osadniczej i gospodarczej w neolicie we wschodniej części Karpat Polskich	19
Wojciech Rajpold , Przemiany ludnościowe zachodzące od środkowego okresu epoki brązu do początków epoki żelaza w tarnobrzESCO-koprzywnickim regionie osadniczym	35
Piotr N. Kotowicz , Problematyka badań bronzoznawczych nad wczesnośredniowiecznym uzbrojeniem Lubelszczyzny	51
Antoni Lubelczyk , Zespół kaflI z dawnego dworu w Twierdzy, pow. Strzyżów, woj. podkarpackie	73

SPRAWOZDANIA I KOMUNIKATY

Dariusz Król, Aleksandr Pozichowski, Jakub Rogoziński, Małgorzata Rybicka , Krótka informacja o wynikach badań przeprowadzonych w 2012 roku w Nowomalinie-Podobanka, rejon Ostrog ...	103
Mirosław Mazurek, Jerzy Okoński, Małgorzata Rybicka , Studium przypadku. Obiekt 3834 z Rozborza, stan. 28, woj. podkarpackie	119
Jakub Czaja, Monika Kuraś , Znaleziisko siekiery z podniesionymi brzegami z miejscowości Turbia, pow. Stalowa Wola	129
Elżbieta Małgorzata Kłosińska , Żulice, pow. Tomaszów Lubelski – domniemany zespół zabytków z wczesnej epoki żelaza	133
Elżbieta Małgorzata Kłosińska , Zapomniany skarb ozdób brązowych z miejscowości Skwarne, pow. Mińsk Mazowiecki	139
Urszula Bugaj, Predrag Lutovac, Zbigniew Polak, Maciej Trzeciecki , Relics of masonry structures on Đuteza Hill	149

RECENZJE

Halina Taras, Wojciech Taras , (rec.) Maciej Trzciński (red.), <i>Archeologia sądowa w teorii i praktyce</i> , Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2013, 201 stron, ISBN 978-83-264-4057-1	167
--	-----

Piotr N. Kotowicz*

Problematyka badań bronzioznawczych nad wczesnośredniowiecznym uzbrojeniem Lubelszczyzny

The issue of weapon science research on the early medieval arms and armour from Lublin region

The article discusses the current state and prospects of research on early medieval arms and armour from Lublin region. It focuses on presenting the region as a cultural melting pot, a place where it is possible to find the remains specific to different cultures. Rich source database allows us to reconstruct weaponry not only in relation to the spread of artefacts, but also in the range of interactions or military events.

KEY WORDS: state of research, early medieval Lublin region, weaponry, borderland

UWAGI WSTĘPNE

Jedną z najbardziej rozpoznawalnych kategorii zabytków wczesnośredniowiecznych są niewątpliwie militaria. Natrafienie na tę kategorię zabytków w trakcie badań terenowych wzbudza z reguły duży entuzjazm. Wiąże się to nie tylko z ich walorami estetycznymi, ogólnym zainteresowaniem społecznym problematyką wojskowości, ale przede wszystkim z pokutującym przekonaniem archeologów, iż przedmioty te mają dużą wartość w chronologizacji odkrytych nawarstwień i obiektów. Przekonanie to jest często błędne, gdyż zdecydowana większość militariów – mimo starań pokoleń badaczy – mieści się w dość szerokich ramach chronologicznych, co związane jest głównie z ich uniwersalnym charakterem. Zauważyć jednak należy, że analiza tej grupy zabytków przynosi niekiedy zaskakujące i rewelacyjne ustalenia, wpływające na całokształt pojmowania procesów kulturowych na danym terytorium. Tak jest również w przypadku Lubelszczyzny¹.

Studia nad militariami średniowiecznymi są domeną bronzioznawstwa historycznego, reprezentowanego na terenie naszego kraju głównie przez archeologów. Fakt ten wiąże się z ponurą rzeczywistością dziejową, która, w wyniku różnorodnych zrzążeń losowych i licznych wojen spowodowała, że w zbiorach polskich nie zachowała się większa kolekcja uzbrojenia średniowiecznego. Stąd też zabytki wydobywane w trakcie badań archeologicznych stały się pierwszorzędym źródłem do rekonstrukcji wojskowości interesującego nas przedziału chronologicznego. W takich warunkach podwaliny pod nowoczesną szkołę bronzioznawczą kładł profesor Andrzej Nadolski, co dość szybko przyniosło efekty w postaci stworzenia prężnego

ośrodka w Łodzi, funkcjonującego po dziś dzień. Nowoczesne bronzioznawstwo uprawiane poza granicami naszego kraju, ale i w Polsce, obejmuje dziś jednak nie tylko analizę samych zabytków uzbrojenia, ale również studia nad ikonografią, źródłami pisanymi, symboliką broni, badania specjalistyczne i próby eksperymentalne (por. np. L. Marek 2008). Wielość hipotez i opinii, ogromna baza źródłowa zarówno w postaci oryginalnych zabytków, jak i poświęconych im przekazom ikonograficznym i pisanym powodują, że bronzioznawstwo jest zarówno fascynującą, ale i skomplikowaną gałęzią nauk historycznych, wymagającą właściwie osobnych studiów.

Trudności w badaniach bronzioznawczych, nawet nad pojedynczymi zabytkami, znakomicie ukazuje przykład analizy jednego ze znalezisk z terenu Lubelszczyzny. Chodzi tutaj o słynny grób wojownika odkryty w Gródku nad Bugiem, w którym, wraz ze zmarłym, złożono miecz typu XIa, 1, A wg Ewarta Oakeshotta i łuk refleksyjny wraz z łubiem i kołczanem. Zespół ten wydatowano początkowo na XII w. (S. Jastrzębski, J. Maciejczuk 1988, s. 60), co w zasadzie spotkało się z aprobatą w literaturze przedmiotu (J. Wrzesiński 1998, s. 23–24, kat. 18, tabl. I: 12; L. Marek 2004, s. 108, kat. 166). Inną opcję przyjął jedynie Aleksandr Mocja (O. Mocja 1990, s. 76; 1996, s. 93–94; 2011, s. 52), który uznał miecz za okaz typu X (dziesiątego) wg Oakeshotta i datował na X–XI w. W trakcie konserwacji i badań rentgenograficznych miecza ukazały się łańciskie inskrypcje, wykonane w romańskiej majuskułce, ograniczone laskowanymi krzyżami, zdobiące obie strony główni. Jeden z napisów (+INHOMEFECT+) ma charakter inwokacyjny, drugi (+INGELIIRMEFCIT+) jest inskrypcją miecznika. Ich analiza pozwoliła Jerzemu Kuśnierzowi określić chronologię miecza, a zarazem i grobu, na 2. połowę XII

¹ W artykule tym termin „Lubelszczyzna” oznaczać będzie umownie cały obszar aktualnego województwa lubelskiego.

i początek XIII w. (J. Kuśnierz 2000, s. 20–28). Z propozycją tą nie zgodził się Marcin Wołoszyn, dla którego zabytki odkryte w grobie (głównie okładziny łuku refleksyjnego, kołczanu i łubia) wskazują na konieczność postarzenia pochówku i datowania go na XI i I. połowę XII w. (M. Wołoszyn 2005). W odpowiedzi na tę opinię, Jerzy Kuśnierz (2006, s. 91–95, tabl. IX–XI) podtrzymał własne ustalenia, co pokazuje, że problem daleki jest jeszcze od ostatecznego wyjaśnienia. Do zagadnień związanych z samą chronologią miecza dochodzą inne problemy – dlaczego zabytek był złamany, jakimi drogami dotarł nad Bug, kim był wojownik pochowany z tak, wydawałoby się, nie pasującym do siebie zestawem uzbrojenia? Pytań takich jest znacznie więcej².

Niniejszy szkic³ nie ma oczywiście na celu rozwiązania wszystkich zagadek dotyczących „lubelskich” militariów. Au-

tor chciałby się skupić głównie na ukazaniu bazy źródłowej dotyczącej interesującego nas działu kultury materialnej oraz przybliżenie potencjału tkwiącego we wczesnośredniowiecznych militariach odkrytych na terenie Lubelszczyzny. Obszar ten jest niezwykle interesujący dla rozważań nad historią uzbrojenia, ze względu na swoje pograniczne usytuowanie, a co za tym idzie obecność militariów charakterystycznych dla różnych kręgów kulturowych (i etnicznych?). Położenie regionu na pograniczu świata łacińskiego i bizantyńskiego determinowało fakt funkcjonowania tutaj specyficznych form uzbrojenia, powstałych w wyniku stosowania różnych taktyk wojskowych, dostosowanych do aktualnych zagrożeń zewnętrznych. Znajduje to swoje potwierdzenie w źródłach archeologicznych.

STAN WIEDZY O MILITARIACH Z LUBELSZCZYZNY

Jeszcze do niedawna w literaturze bronioznawczej, dotyczącej ziem polskich szeroko pojęta Lubelszczyzna była swoistą białą plamą. Tereny na wschód od Wisły niemal nie funkcjonowały w świadomości badaczy tej problematyki. Jest to o tyle dziwne, iż militariami z Lubelszczyzny interesowano się, choć sporadycznie, już przed II wojną światową (np. C. Jarnuszkiewicz 1937). Dość powiedzieć, że w monumentalnej i klasycznej już monografii uzbrojenia polskiego w X–XII w., autorstwa Andrzeja Nadolskiego (1954), podsumowującej właściwie stan wiedzy do lat 50. XX w., ujęto zaledwie dwa miecze (Kodeń, Parczew), jeden topór (Nowosiółka⁴), jeden grot włóczni (Gozdów), jeden grot strzały (Czerniejewo⁵), jeden grot bełtu (Kostomłoty) i fragment kolczugi (Kostom-

łoty) – w sumie – zaledwie pięć zabytków⁶!!! Kolejne monografie, poświęcone poszczególnym kategoriom militariów, nawet stosunkowo niedawno wydane, nie wyglądają pod tym względem lepiej. Brak zabytków z Lubelszczyzny w pracach poświęconych ostrogom z X–XII w. (Z. Hilczerówna 1956), czy średniowiecznym strzemionom (W. Świętosławski 1990). Podobnie, Marian Głosek, w swej pracy o mieczach z X–XV w., wśród znalezisk wczesnośredniowiecznych nie ujął ani jednego egzemplarza z interesującego nas terenu (M. Głosek 1984, mapa 1), natomiast Lech Marek w monografii mieczy środkowo- i wschodnioeuropejskich z VI–XII w., wymienia zaledwie dwa egzemplarze⁷ (L. Marek 2004, kat. 166, 176). Podobnie jest w przypadku trzewików pochew mieczy. W monograficznych ujęciach autorstwa Przemysława Sikory (2001; 2003) nie znajdziemy żadnej informacji o znaleziskach tego typu; dopiero w najnowszym ujęciu Andrzeja Janowskiego wspomniany jest egzemplarz z Cermna (A. Janowski 2006, s. 37–39, kat. 1, ryc. 2). Aby jednak nie popadać w skrajność, wypada zaznaczyć, że militaria z Lubelszczyzny pełnią ważną rolę w opracowaniach bronioznawczych dotyczących wpływów wschodnich (w tym również koczowniczych) na ziemiach polskich (W. Świętosławski 1997; 2006; P. Strzyż 2005; D. Tereszczuk 2003; 2005; P. N. Kotowicz 2006; 2006a; 2008b; A. Michalak 2006; P. N. Kotowicz, A. Michalak 2007). Sporo miejsca w literaturze poświęcono również „lubelskim” zabytkom z fazy plemiennej (np. K. Wachowski 1981; J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska 1988; P. N. Kotowicz 2006; 2009).

Prawdziwy potencjał źródłowy w interesującej nas kwestii ukazała dopiero monografia uzbrojenia we wczesnośredniowiecznej Małopolsce, autorstwa Piotra Strzyża. Autor, na podstawie informacji zawartych w literaturze przedmiotu, jak i dzięki kwerendzie muzealnej zgromadził i przeprowadził analizę 179 elementów uzbrojenia, oporządzenia jeździeckiego i rzędu końskiego z obszaru częściowo wchodzącego w za-

² Trudności interpretacyjno-chronologiczne dotknęły również innego zabytku z Gródka. Chodzi o zdobiony złotą blaszką na tulei zabytek, uznany w starszej literaturze za awarski grot włóczni z VI–VII w. (E. i A. Kokowsky 1990; J. Poleski 1992, s. 30, ryc. 5:5; H. Zoll-Adamikowa 1992, s. 300, ryc. 3:a), a będący w rzeczywistości, podobnie jak analogiczny okaz z niedalekiego Terebinia, późnośredniowiecznym grotem bełtu do kuszy, na co zwrócił uwagę Wojciech Szymański (1995, s. 137–138). Tę ostatnią hipotezę neguje bez głębszego uzasadnienia Piotr Strzyż (2006, s. 73, przyp. 96). Warto jednak zwrócić uwagę na fakt istnienia dość ścisłych analogii wśród paradnych grotów bełtów, datowanych na XV w., a pochodzących z terenu średniowiecznych Węgier i Czech (por. H. Nickel 1969; P. N. Kotowicz, A. Muzyczuk 2008, s. 135–140). Podobne problemy napotyka interpretacja skarbu toporów lub grzywnien siekieropodobnych z Piotrawina, pow. Opole Lubelskie (M. Sułowska 1977; E. Zaitz 1990; J. Adamczyk 2004, s. 226–227; P. Strzyż 2006, s. 48–49).

³ Zasadniczy trzon niniejszej rozprawy został zaprezentowany na konferencji pt. *Stan, potrzeby i perspektywy badań nad wczesnym średniowieczem na Lubelszczyźnie*, która miała miejsce w Lublinie, w dniach od 7 do 9 kwietnia 2008 r. Ze względu na fakt, że materiały pokonferencyjne nie zostały opublikowane, autor zdecydował się na przedstawienie zaktualizowanego tekstu w tym miejscu.

⁴ W spisie nazw miejscowych z obszaru Polski brak jednak tak lokalizowanej miejscowości i jest niemal pewne, iż Andrzej Nadolski omyłkowo umieścił tutaj okaz pochodzący z cmentarzyska kurhanowego w Nowosiółkach, w powiecie Postawy na Białorusi (por. J. Andrzejowski, M. Engel, A. Piotrowski, M. Ruszkowska, U. Szewczyk, A. Wójcik 2005, 146, tabl. 20:k).

⁵ Dziś Czerniejów, pow. Lubartów.

⁶ Przy czym, jak podaje Mieczysław Bienia (1998, s. 53), miecz z Parczewa jest w rzeczywistości zabytkiem późnośredniowiecznym, o chronologii przypadającej na przełom XIV i XV w.

⁷ Na mapie znalezisk z terenu Polski, Autor umieszcza, zdaje się omyłkowo, nr 145, który w katalogu odpowiada mieczowi z Charłupi, pow. Sieradz.

Tabela 1.

Porównanie korpusu źródłowego militariów wczesnośredniowiecznych z Lubelszczyzny w ujęciach D. Tereszczuka (2002) i P. Strzyża (2006). Przy zestawieniu zabytków z pracy D. Tereszczuka, w nawiasie ujęto znaleziska militariów spoza granic przyjętych przez P. Strzyża dla obszaru Małopolski (oprac. P. N. Kotowicz)

Tabelle 1.

Vergleich des Quellenkorps der frühmittelalterlichen Militaria aus dem Lubliner Land in der Auffassung von D. Tereszczuk (2002) und P. Strzyż (2006). Bei der Auflistung der Funde aus der Arbeit von D. Tereszczuk, notierte man in Klammern die Bewaffnungsfunde außerhalb der Grenzen, die von P. Strzyż für Kleinpolen angenommen wurden (Bearb. P. N. Kotowicz)

Kategoria zabytków	D. Tereszczuk (2002)	P. Strzyż (2006)
Miecz	9 (+3)	6
Trzewik pochwy miecza	4	1
Nóż bojowy	4	1
Czekan/topór	48 (+2)	22
Buława	3	4
Kiścień	4	3
Grot włóczni/oszczepu	30 (+2)	10
Tok włóczni/oszczepu	5(+1)	-
Grot strzały	179 (+6)	76
Elementy łuku	13	9
Grot bełtu	3	10
Hełm/pancerz	9 (+2)	3
Ostroga	-	15
Pejcz	-	2
Wędzidło	-	11
Strzemię	-	-
Podkowa	-	6
Razem	327	179

kres naszych zainteresowań⁸ (P. Strzyż 2006). Praca ta nie jest jednak wolna od błędów, i jak wykazano w innym miejscu (P. N. Kotowicz, A. Michalak 2007–2008), sporo w niej również braków. Jako dowód na te słowa, można przytoczyć niepublikowaną pracę magisterską, autorstwa Daniela Tereszczuka (2002)⁹, w której, z takiego samego obszaru¹⁰, zgromadzono bazę źródłową, obejmującą aż 311 (!) militariów i to bez zabytków związanych z oporządzeniem jeździeckim i rzędem końskim. Jest to więc przyrost niemal dwukrotny i wskazuje jak wielkie, a dotąd niewykorzystane, możliwości interpretacyjne drzeją w zabytkach z Lubelszczyzny. Żałować tylko należy, iż monografia ta, w stosownym czasie, nie ujrzała światła dziennego w postaci publikacji książkowej. Porównanie bazy źródłowej w obu pracach przedstawiono w tabeli (tab. 1). Ze względu na ciągły przyrost ilościowy zabytków, wśród których znalazła się cała seria militariów o dużej war-

tości naukowej¹¹, a także fakt opublikowania kilku niezwykle istotnych zespołów pochodzących z dawnych badań¹² (np. J. Kuśnierz 2003; 2005; 2006; 2009) możemy szacunkowo przyjąć, iż liczbę militariów wczesnośredniowiecznych z terenu Lubelszczyzny można określić na ponad 400 zabytków! Pozostawimy to bez komentarza.

¹¹ Warto wspomnieć tutaj półfabrykat rogowego kiścienia z osady podgrodowej w Kulczynie Kolonii, pow. Włodawa (W. Mazurek 2006, s. 110–111, fot. 8), ostrogę z zaczepami haczykowatymi z grodziska w Tarnowie, pow. Chełm (T. Dzieńkowski 2007, s. 92, ryc. 13; 2008, s. 32, ryc. 3), czekany typu *bradatica* z m. Łąki-Byki k. Osuch, pow. Biłgoraj i Nowosiółek, pow. Tomaszów Lubelski (P. N. Kotowicz 2006, s. 24, ryc. 4: 1–2; 2009), dwa trzewiki pochew mieczy z Czuczyc, pow. Chełm (S. Gołub 2008, s. 51), zakończenie nahajki w kształcie głowy barana z Gródka (E. i A. Kokowscy 2009), topór z grodziska w Żmijowiskach, pow. Opole Lubelskie (M. Kulawczuk, P. Lis 2007; P. Lis 2007, s. 111, ryc. 5: 1; 2009, s. 409, ryc. 2), topór z trzpieniem z miejscowości Tuczap, pow. Zamość (S. Sadowski 2009), dwa topory z trzpieniem i groty włóczni i oszczepu z Trzepiecin, pow. Zamość (B. Balcer, J. Machnik, J. Sitek 2002, s. 88, ryc. 54: 1–4), czy grot oszczepu z trzpieniem z Czeremna, pow. Zamość (T. Klisz 2006). Wciąż są też odkrywane i publikowane militaria mniej spektakularne (np. B. Balcer, J. Machnik, J. Sitek 2002, s. 88, ryc. 54: 5–7; A. Rozwałka, Ł. Rejniewicz, R. Niedźwiadek 2004, ryc. 9: 533; Z. Wichrowski 2007, s. 299, 301, ryc. 1: 6; A. Bronicki, W. Iżycka 2008, s. 260, ryc. 41: 1; A. Buko, T. Dzieńkowski 2008, s. 346, Fig. 23: 1, 3).

¹² Dotkliwie odczuwa się brak publikacji dużego zespołu militariów, głównie grotów strzał, z grodziska w Sąsiadce, pow. Zamość (por. J. Kuśnierz 2009, ryc. 17). Ostatnio jednak opracowanie tego zbioru zostało powierzone autorowi niniejszego artykułu.

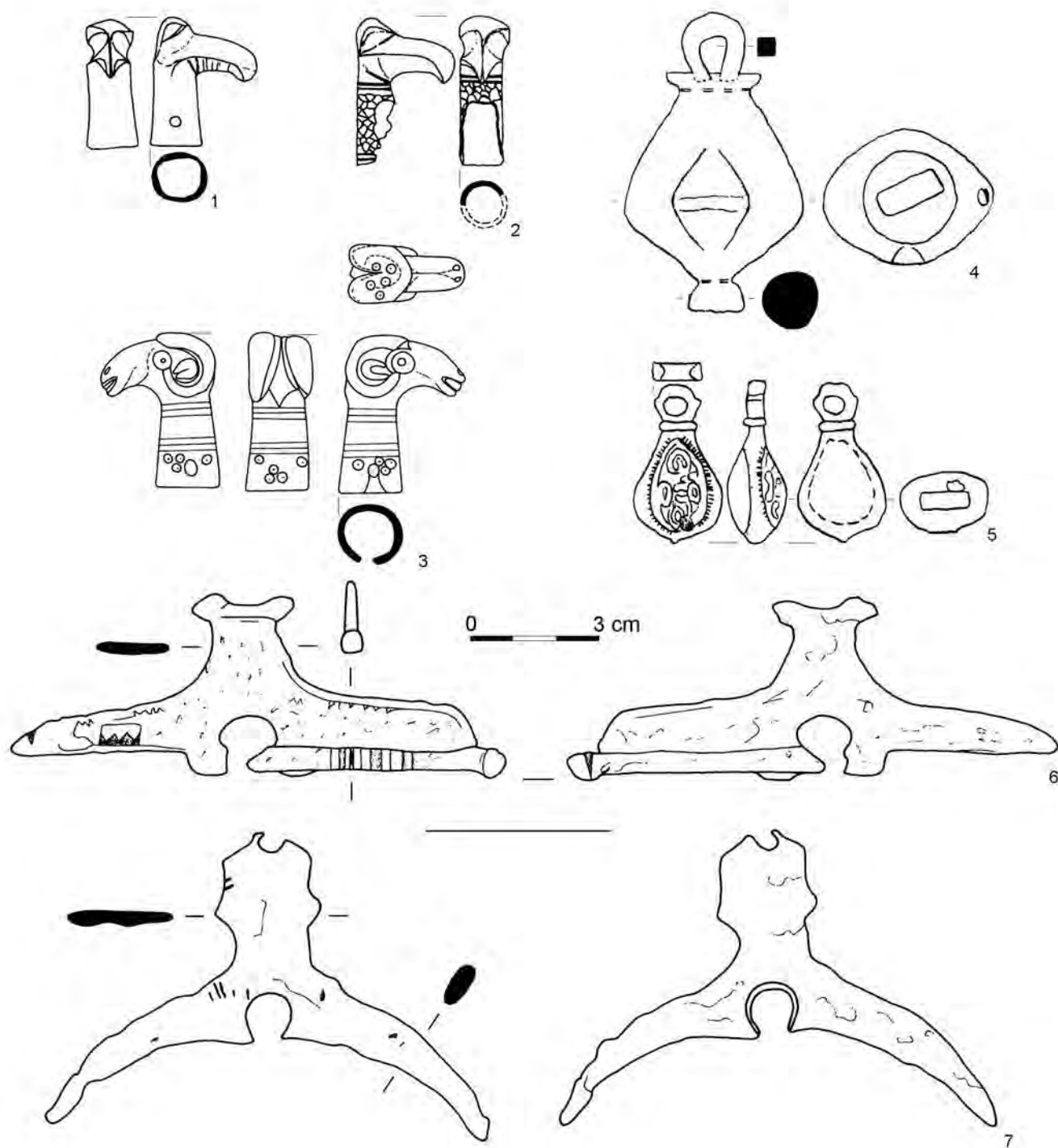
⁸ Autor, jako północną granicę Małopolski przyjął orientacyjnie zasięg Wyżyny Lubelskiej wraz z przebiegiem Wieprza (P. Strzyż 2006, s. 8).

⁹ Po dokładnej analizie, kilka zabytków z prezentowanej pracy należałoby wykreślić z katalogu militariów wczesnośredniowiecznych. Są to jednak przypadki odosobnione. Z tego miejsca składam Autorowi serdeczne podziękowania za udostępnienie maszynopisu do celów badawczych.

¹⁰ Ogółem w pracy zebrano informacje o 327 zabytkach.

Niezwykle niepokojący jest fakt, iż znaczna liczba, często bardzo okazałych i cennych militariów pochodzi z nielegalnych eksploracji za pomocą wykrywaczy metali prowadzonych przez tzw. „poszukiwaczy skarbów”. Proceder ten, w przypad-

ku Lubelszczyzny, przybrał wymiar w innych regionach Polski niespotykany. Pod lupą „poszukiwaczy skarbów” znalazły się głównie obiekty doskonale znane w literaturze, jak grodziska w Czermnie i Gródku. Z tych i innych kompleksów osadni-

Ryc. 1. Zabytki bez historii: 1–3, 5–7 – Gródek, pow. Hrubieszów (E. i A. Kokowscy 2003, ryc. 1: a–b; A. Kokowski 2003, fot. 8; D. Tereszczuk 2003, ryc. 1: 1–2); 4 – Szarajówka, pow. Biłgoraj (wg O. Ławrynowicz, P. Strzyż 2003, ryc. 1: 1)

Abb. 1. Funde ohne Geschichte: 1–3, 5–7 – Gródek, Kr. Hrubieszów (E. und A. Kokowski 2003, Abb. 1: a–b; A. Kokowski 2003, Fot. 8; D. Tereszczuk 2003, Abb. 1: 1–2); 4 – Szarajówka, Kr. Biłgoraj (nach O. Ławrynowicz, P. Strzyż 2003, Abb. 1: 1)

czych pozyskano prawdopodobnie¹³ tak unikatowe militaria (ryc. 1) jak np. zakończenia nahajek w formie stylizowanych głów ptasich i baraniej (E. i A. Kokowski 2003; 2009; A. Kokowski 2003, s. 16, fot. 8), ale też czekan, topory, kiścienie, buławy (O. Ławrynowicz, P. Strzyż 2003; P. N. Kotowicz 2011, s. 108, 112, fig. 2: 3, 6: 3), ostrogi o zaczepach haczykowatych (W. Panasiewicz 2000), groty strzał z trzpieniem, czy wędzidła¹⁴ (J. Rogatko 1994, ryc. 4–6; D. Tereszczuk 2003). Istotą problemu jest fakt pozbawiania wspomnianych zabytków ich najcenniejszego waloru historycznego – kontekstu – dzięki któremu możliwa byłaby nie tylko podstawowa interpretacja typologiczno-chronologiczna, ale również szersza analiza kul-

turowa, wyjaśniająca okoliczności znalezienia się przedmiotu w ziemi¹⁵. Z powyższych sformułowań nie należy oczywiście wyciągać wniosku, iż zabytki pozyskiwane przez „poszukiwaczy skarbów” powinny być pomijane w opracowaniach, jako niepewne, a co za tym idzie, mało wartościowe. W wielu bowiem przypadkach sama forma zabytku, jak w przypadku mieczy, niesie ze sobą potencjalnie ogromny ładunek informacji, którego negacja wpływa zasadniczo na całościowy obraz przemian kulturowo-cywilizacyjnych. Kwestią otwartą pozostaje wypracowanie wzoru postępowania wobec, czasem nieświadomych wagi problemu, eksploratorów-pasjonatów.

ZAPOMNIANE MILITARIA

Poruszony wyżej problem, choć niewątpliwie najważniejszy, nie jest jedynym. Warto zwrócić również uwagę na kwestię tzw. zabytków zapomnianych. Chodzi tutaj o militaria, niekiedy o znacznej wartości naukowej, znane jedynie z pojedynczych wzmianek, których interpretacja historyczno-kulturowa bez kompleksowego udostępnienia szerszej grupie badaczy jest niemożliwa. Klasycznym przykładem jest tutaj przypadek odkrycia koło Rzeźni Miejskiej w Lublinie, szkieletu ludzkiego, przy którym znajdowała się zakrzywiona szabla typu wschodniego. Interesujące, że szkielet ten posiadał cechy mongoidalne (L. Gajewski 1951, s. 67). Niestety nic więcej o tym fascynującym znalezisku nie wiemy. Istotny jest tutaj również przykład, wydawałoby się niewiele znaczącego, odkrycia podkowy w kurhanie nr 2 na ciałopalnym cmentarzysku kurhanowym w Białce, pow. Krasnystaw, datowanym na X w. (Ł. Rejniewicz 1985; P. N. Kotowicz 2005, s. 166–167). O ile podkowa ta nie jest późniejszym wtrętem (brak pełnej publikacji badań uniemożliwia zanegowanie tego z całą pewnością), to mielibyśmy do czynienia z jednym najstarszych pewnie datowanych zabytków tego typu nie tylko na Lubelszczyźnie, ale i w całym kraju (P. N. Kotowicz, A. Michalak 2007–2008, s. 402; P. N. Kotowicz 2008c, s. 371). Niewiele więcej można powiedzieć o brązowym trzewiku pochwy miecza z Czerмна-Kolonii,

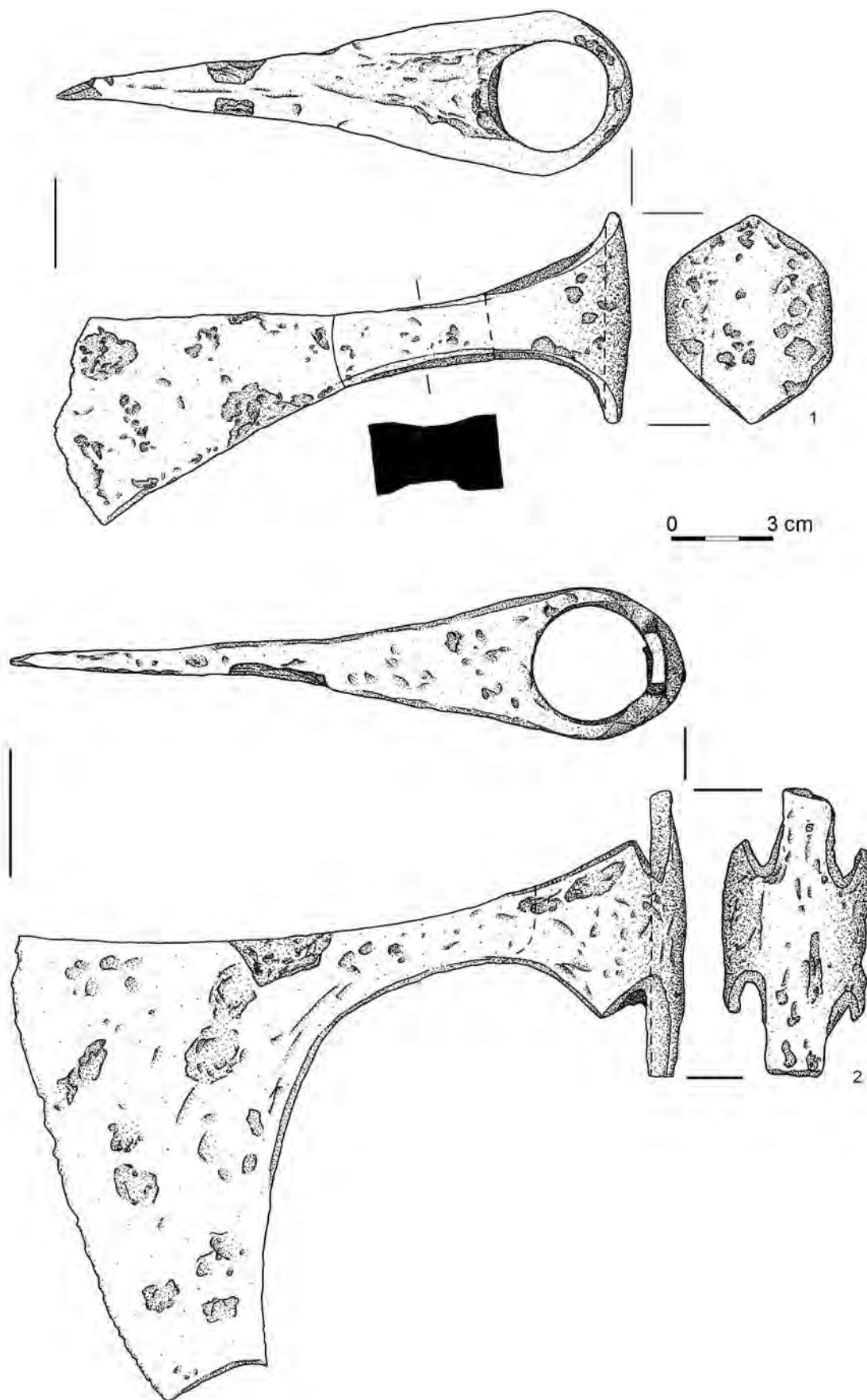
wspomnianym przez Jana Gurbę i Leszka Gajewskiego (1980, s. 154), a ostatnio przyporządkowanym przez A. Janowskiego do typu Va wg Vytautasa Kazakevičiusa. Trzewiki tej formy, bogato ornamentowane, powstały prawdopodobnie w środowisku pruskim (A. Janowski 2006, ryc. 13). Istotne byłoby opublikowanie zabytku wraz z dokładnym określeniem okoliczności jego znalezienia¹⁶. Należy jednak wspomnieć, iż kilka wymienianych w starszej literaturze zabytków doczekało się niedawno publikacji. Wśród nich znajdują się militaria (topór i grot strzały) odkryte na cmentarzysku w Lipsku-Polesiu, pow. Zamość (ryc. 2: 1), a przechowywane w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (P. N. Kotowicz 2008c, s. 371, 374, ryc. 3: 2, 4: 7). Dotyka to kolejnej potrzeby – penetracji zbiorów centralnych placówek muzealnych i naukowych (głównie archeologicznych) spoza interesującego nas terytorium. Zdarzają się bowiem sytuacje, że zabytki archeologiczne spotyka się niekiedy w bardzo oddalonych od punktu odkrycia miejscach. Przykładem tego jest „odkrycie” w zbiorach Muzeum Archeologicznego, Oddziału Muzeum Miejskiego Wrocławia topora typu Va wg A. Naldolskiego (ryc. 2: 2), znalezionego w miejscowości Krynicy w powiecie Krasnystaw (P. N. Kotowicz 2008).

¹³ Warto jednak zwrócić uwagę, że te i jeszcze kilka innych stanowisk stało się dla „miłośników archeologii” swoistym reperem – workiem, do którego można wrzucać wszelkie znaleziska, w celu podniesienia ich rangi. Niewykluczone, iż część z publikowanych w literaturze przedmiotów, pochodzących jakoby ze wspomnianych kompleksów stanowisk, ma zupełnie inną proveniencję; niekiedy pochodzą z terenów odległych od Lubelszczyzny o setki kilometrów. Na ten problem zwrócił już wcześniej uwagę Andrzej Kokowski (2003, s. 14–18, fot. 12).

¹⁴ Wspomnieć tutaj należy również przedmioty w pewnym sensie nawiązujące do militariów, a z pewnością powiązane z wojskową obyczajowością – miniaturowe toporki (W. Panasiewicz, M. Wołoszyn 2002; P. Kucypera, P. Pranke, S. Wadyl 2011).

¹⁵ Dobrym przykładem jest tutaj interpretacja domniemanych „skarbów” przedmiotów żelaznych, odkrytych w Wolicy Brzozowej, pow. Zamość, w skład których wchodziły głównie narzędzia i elementy uzbrojenia. „Skarby” te wydatowano na 2. połowę V w. (J. Bagińska 2003, s. 441, kat. 102.623–698) co w świetle pogłębionej analizy zbioru może budzić wątpliwości. Wśród wspomnianych zabytków znalazła się bowiem pobocznica wędzidła, której kształt nawiązuje do okazów znanych z cmentarzysk awarskich, a także średniowieczna podkowa.

¹⁶ Zabytku tego nie ujął w swych opracowaniach militariów z Czerмна, Jerzy Kuśnierz (2003; 2005).

Ryc. 2. Zapomniane zabytki: 1 – Lipsko-Polesie, pow. Zamość (wg P.N. Kotowicz, w druku, ryc. 3:2); 2 – Kryniczki, pow. Krasnystaw (wg P.N. Kotowicz 2008, ryc. 1)

Abb. 2. Vergessene Funde: 1 – Lipsko-Polesie, Kr. Zamość (nach P. N. Kotowicz, im Druck, Abb. 3: 2); 2 – Kryniczki, Kr. Krasnystaw (nach P. N. Kotowicz 2008, Abb. 1)

Niezwykle istotnym elementem poznawczym we współczesnych dociekaniach bronzoznawczych są badania specjalistyczne¹⁷, obejmujące całą gamę różnorodnych analiz (por. W. Świętosławski 1994). Nie wglębiając się szerzej w tę problematykę wspomnieć należy badania rentgenograficzne, gątkowe drewna (np. pochew i okładzin rękojeści mieczy, toporzyk, toporów, trzonków buław, drzewców włóczni, łuków oraz promieni strzał i bełtów), skóry (np. pochew i okładzin rękojeści mieczy, skórzanych podkładek na toporzykach, śladów futerałów na powierzchniach żełców toporów i czekanów, kołczanów) i poroża oraz kości (np. ciężarków kiścieni, grotów strzał, okładzin rogowych łuków i kołczanów, pobocznic wędzideł), czy metaloznawcze (dla zabytków wykonanych zarówno z żelaza i jego stopów, jak i metali kolorowych).

Sugestia, iż badania specjalistyczne powinny być standardowo wykonywane na zabytkach najokazalszych, jest oczywista. W przypadku mieczy, w związku z ich znaczną wartością materialną i estetyczną, najlepszą metodą, która może ukazać obecność niewidocznych gołym okiem inskrypcji bądź znaków, wydaje się prześwietlenie przedmiotów promieniami rentgenowskimi. Inskrypcje i znaki na mieczach odkrywane są też często w trakcie profesjonalnych prac konserwatorskich (por. K. Rybka 2009). Na szczęście powoli rezygnuje się (por. A. Stalsberg 1994, 184), ze sprawdzonego, lecz ingerującego w strukturę zabytku, sposobu, spopularyzowanego przez wybitnego rosyjskiego bronzownika Anatolija N. Kirpičnikova, polegającego na zeszlifowaniu miejsca, w którym znajduje się domniemany napis i przetarciu go odczynnikami o wzorze chemicznym $\text{CuCl}_2 \cdot \text{NH}_4\text{Cl}$. Zamiast tego, coraz częściej korzysta się z profesjonalnych badań radiograficznych i fizykochemicznych (K. Rybka 2011). Badania metaloznawcze powinny być standardowo wykonywane na militariach silnie zniszczonych, nie nadających się do celów ekspozycyjnych. Znajomość technik zastosowanych przy wytworzeniu takiego przedmiotu może okazać się o wiele bardziej istotna, aniżeli sam zabytek. Pozostałe, wspomniane wyżej analizy, powinny być przeprowadzane doraźnie, w wyniku dostrzeżenia takiej potrzeby w trakcie oględzin makroskopowych zabytku. Jak doskonałe przynosi to efekty, wskazuje przykład znaleziska topora typu Va wg Andrzeja Nadolskiego z miejscowości Pień, pow. Bydgoszcz, który pod warstwą produktów korozji, ma znakomicie zachowane zdobienie, wykonane w technice tauszowania. Ukazało się ono w całości dopiero po wykonaniu zdjęć rentgenowskich o różnych dawkach promieniowania (A. Drozd, A. Janowski 2007). Na powierzchni tego okazu zaobserwowano również zmineralizowane fragmenty skóry, która widoczna była jedynie od strony przylegającej do ciała zmarłego, i stanowić mogła (wedle odkrywców) przypuszczalnie pozostałość jego tkanek. Niewykluczone jednak, że mamy tutaj do czynienia

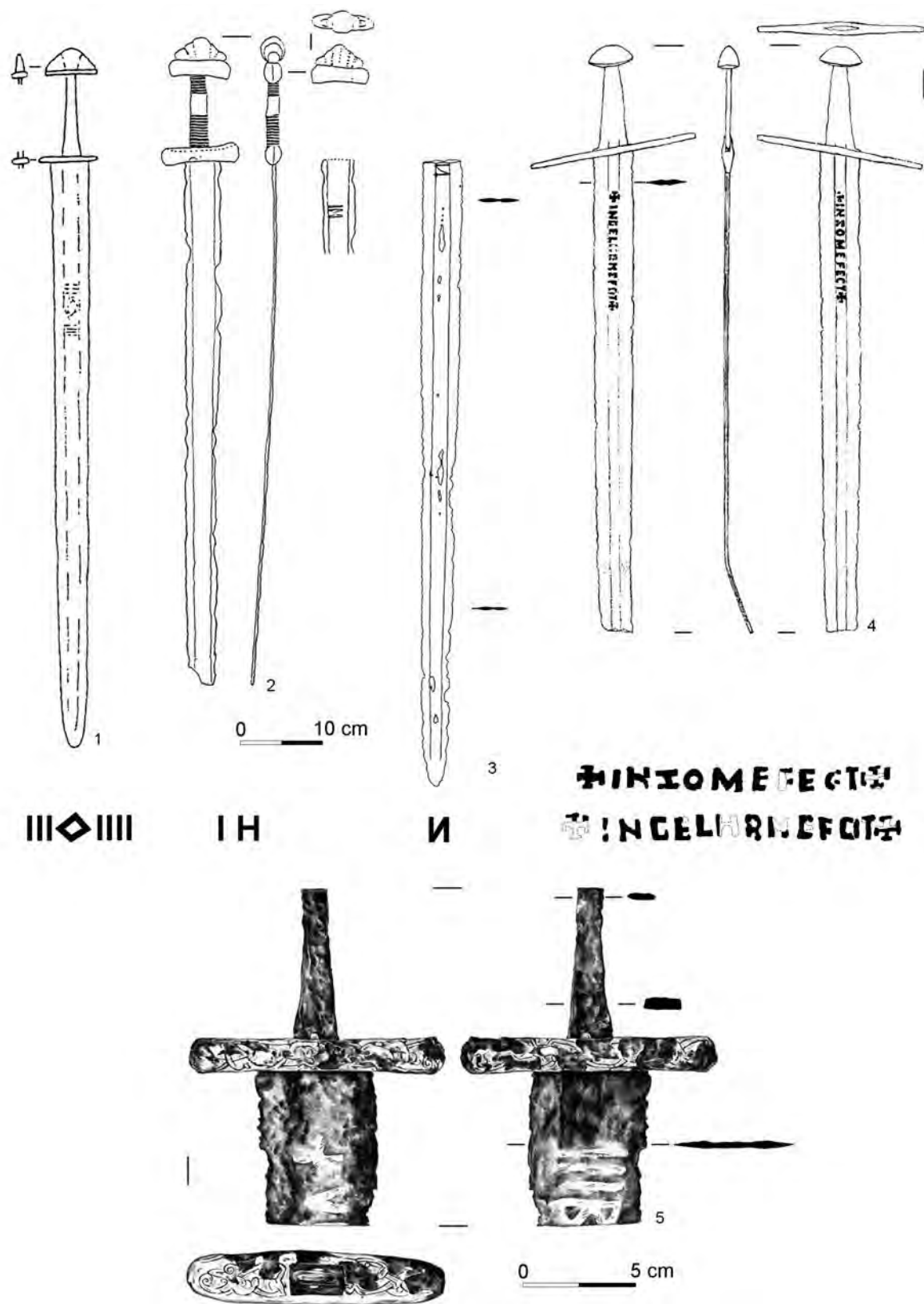
z resztkami skózanego futerału, w którym przechowywano topór (P. N. Kotowicz 2008a, s. 436, 438).

W niewielkim tylko stopniu, badania specjalistyczne objęły zabytki z Lubelszczyzny. Potrzebę ich stosowania doskonale ukazuje jednak przykład niezbyt czulej chronologicznie, niemal kompletnej głowni miecza wydobytej z rzeki Siniuchy w okolicach grodziska w Czerminie (ryc. 3:3), którą początkowo uznano za pozostałość miecza w typie późnoantycznej *spathy* i datowano na okres wędrówek ludów (T. Borodziej, A. Kokowski 1986–1990, s. 223, ryc. 1:c; A. Kokowski 2001, s. 51, ryc. 13:c). Pojawiały się jednak opinie sugerujące wcześnieśredniowieczną metrykę miecza (S. Jastrzębski, J. Maciejczuk 1988, s. 60). Hipoteza ta ostatnio zweryfikowana została pozytywnie w trakcie badań Marcina Biborskiego, Janusza Stępińskiego i Grzegorza Żabińskiego (2006), które ujawniły obecność na głowni litery II, mogącej być zdaniem autorów częścią inskrypcji VLFBERHT, gdzie nastąpiła zbitka pierwszych liter, lub napisu wykonanego cyrylicą. Sama głownia reprezentuje prawdopodobnie typ pośredni między X i Xa wg Ewarta Oakeshotta i chronologizować ją można pewnie na wczesne średniowiecze. Odkryta fragmentarycznie inskrypcja stwarza nowe możliwości interpretacyjne, zwłaszcza jeśli chodzi o kwestie miejsca powstania miecza. O kontrowersjach związanych z mieczem z Gródka (ryc. 3:4) wspominaliśmy wyżej, warto jednak zauważyć, iż odkrycie na tym fantastycznym zabytku inskrypcji wytwórcy +INGELIIRMEFCIT+ (Ingelri mnie wykonał) może wskazywać na nadreńską proveniencję zabytku (J. Kuśnierz 2000, s. 24), ale też, ze względu na błąd występujący zarówno w imieniu miecznika, jak i w słowie „wykonał”, możemy brać pod uwagę możliwość wytworzenia go w środowisku miejscowym. Z kolei, miecz typu H z Bełcząca, pow. Radzyń Podlaski (ryc. 3:1), odkryty wraz z drugim nie zachowanym okazem oraz również nie zachowanym hełmem w nurcie rzeki Tyśmienicy, datowany na przełom IX i X w., miał na głowni wyobrażony znak rombu, ograniczony po obu stronach pionowymi łaskami¹⁸ (M. Bienia 1998, s. 52–53, tab. II: 1). Jemu również przypisywana jest nadreńska lub też skandynawska proveniencja. Czy dostał się on na Lubelszczyznę jedną z odnóg szlaku bużańskiego bezpośrednio ze wskazanych regionów i został zagubiony w Tyśmienicy, czy też może był przedmiotem używanym przez miejscową elitę nie dowiemy się zapewne nigdy. Kolejny, fragmentarycznie zachowany napis, został rozpoznany przez Daniela Tereszczuka w trakcie dokładnych oględzin makroskopowych na mieczu typu S z Dołhobyczowa, pow. Hrubieszów¹⁹ (ryc. 3:2). W górnej części głowni wystąpiła litera H wraz z drugą, zachowaną szczątkowo, w postaci pionowej kreski (D. Tereszczuk 2002). Niewykluczone, iż ewentualne badania specjalistyczne ujawnią całość napisu, dostarczając więcej danych o proveniencji

¹⁷ Warto jednak pamiętać, iż już dokładna obserwacja makroskopowa zabytku, poprzedzona dogłębными studiami nad daną kategorią przedmiotów, może przynieść zadziwiające efekty. Jak przykład przytoczyć tutaj można buławę typu II wg Anatolija N. Kirpičnikova, pochodzącą z Czermina (J. Kuśnierz 2005, s. 123, tabl. IV: 34), na powierzchni której zaobserwowano podczas powtórnych oględzin ślady kolistych wgłębień, pierwotnie prawdopodobnie inkrustowanych (A. Michalak 2006, s. 54, ryc. 5: 1; 2006a, s. 105–106, ryc. 4).

¹⁸ Analogiczny motyw wystąpił na mieczu typu X wg Jana Petersena, opatrzonym z drugiej strony napisem VLFBERHT, który datowany jest na 1. połowę X w. (J.-P. Schmidt 1994, s. 275, Abb. 3). Znak rombu zarejestrowany też został na głowni miecza odkrytego w Renie koło Moguncji (A. Geibig 1991, Abb. 35: 106, Taf. 73: 3).

¹⁹ Miecz ten publikuje Piotr Strzyż (2006, s. 21, ryc. 2: 1), jako pochodzący z okolic Hrubieszowa. Autor nie zauważył jednak na nim żadnych śladów inskrypcji.

Ryc. 3. Notatki z przeszłości: 1 – Bełcząc, pow. Radzyń (wg M. Bienia 1998, tab. II:1); 2 – Dołhobyczów, pow. Hrubieszów (wg D. Tereszczuk 2002, tabl. II); 3 – Czermino, pow. Tomaszów Lubelski (wg M. Biborski, J. Stępiński, G. Żabiński 2006, Fig. 2); 4 – Gródek, pow. Hrubieszów (wg J. Kuśnierz 2006, tabl. XI:1); 5 – Nowosiółki Kardynalskie, pow. Tomaszów Lubelski (wg J. Bagińska, P. N. Kotowicz, P. Kucypera, K. Rybka, w druku)

Abb. 3. Aufzeichnungen aus der Vergangenheit: 1 – Bełcząc, Kr. Radzyń (nach M. Bienia 1998, Taf. II: 1); 2 – Dołhobyczów, Kr. Hrubieszów (nach D. Tereszczuk 2002, Taf. II); 3 – Czermino, Kr. Tomaszów Lubelski (nach M. Biborski, J. Stępiński, G. Żabiński 2006, Fig. 2); 4 – Gródek, Kr. Hrubieszów (nach J. Kuśnierz 2006, Taf. XI: 1); 5 – Nowosiółki Kardynalskie, Kr. Tomaszów Lubelski (nach J. Bagińska, P. N. Kotowicz, P. Kucypera, K. Rybka, im Druck)

zabytku. Ostatnio, kompleksowe analizy specjalistyczne przeprowadzono też dla fragmentarycznie zachowanego (w postaci jelca z fragmentem trzpienia rękojeści i głowni), kolejnego miecza typu S, z Nowosiółek Kardynalskich, pow. Tomaszów Lubelski (ryc. 3:5), datowanego na X i początek XI w. Na zachowanym fragmencie głowni widoczne są litery V i L, będące najpewniej pozostałościami po sygnaturze VLFBERHT (J. Bagińska, P. N. Kotowicz, P. Kucypera, K. Rybka, w druku). Poddanie podobnym badaniom pozostałych zabytków tego typu z Lubelszczyzny mogłoby wnieść wiele nowych i cennych danych dotyczących ich pochodzenia oraz chronologii.

Tylko kilka zabytków z Lubelszczyzny poddano badaniom metaloznawczym. Na pierwszym miejscu wymienić należy analizy Jerzego Piaskowskiego wykonane na zabytkach z zespołu osadniczego w Chodliku i Żmijowiskach, skąd przebadano jeden grot strzały, czekan typu *bradatica*, ostrogę oczkowatą i przedmiot, określany jako fragment blachy, a mogący być w rzeczywistości pozostałością dużego noża lub głowni miecza. Co istotne zarówno ostroga, jak i czekan, uznane zostały przez autora badań za przypuszczalny wyrób miejscowy (J. Piaskowski 1990), co stoi w opozycji do większości opinii

wyglaszanych w nawiązaniu do tych zabytków, które traktowane są jako importy karolińskie i wielkomorawskie. Jeszcze jeden poddany takim badaniom zbytek – grot strzały z grodziska w Horodyszczu, pow. Bielsk Podlaski – wykuty był z niskonawęglonej stali (J. Piaskowski 1986, s. 292, ryc. 1:4). Jak wspomniano wyżej, kompleksowym badaniom metaloznawczym poddano fragment miecza z Nowosiółek Kardynalskich – zarówno pod kątem konstrukcji głowni i liter odkrytych na jej powierzchniach, jak i ornamentu zdobiącego jelec zabytku (J. Bagińska, P. N. Kotowicz, P. Kucypera, K. Rybka, w druku). Warto wspomnieć też brązową buławę z Czerma, dla której określono procentowy udział pierwiastków wchodzących w skład stopu, z którego została wykonana (J. Gurba 1997, tab. 1). Wykazały one, że okaz ten miał najniższą zawartość procentową miedzi spośród wszystkich zanalizowanych pod tym kątem zabytków. Według Arkadiusza Michalaka zintensyfikowanie podobnych badań na zabytkach brązowych, może ewentualnie pomóc w określeniu miejsca pochodzenia militariów, poprzez powiązanie surowca wykorzystanego do ich produkcji z określonymi złożami rud miedzi (A. Michalak 2006, s. 59–60, tab. 1).

SPOJRZENIE NA POŁUDNIE

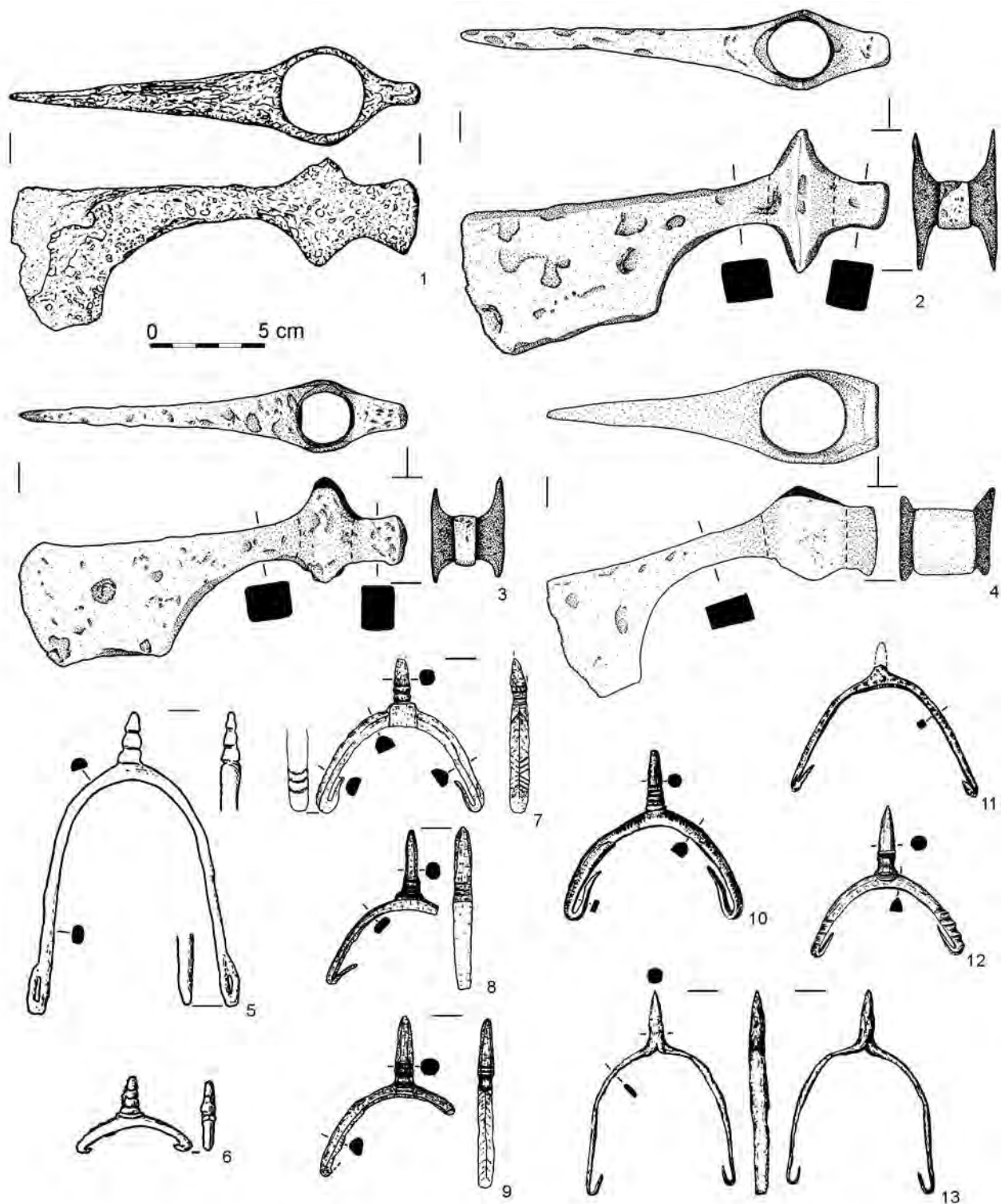
Uzbrojenie wczesnośredniowiecznych Słowian w fazie plemiennej zarówno na terenie Lubelszczyzny jak obszarów przyległych należy do zagadnień jeszcze stosunkowo słabo rozpoznanych. Wiąże się to przede wszystkim ze stosunkowo małą wyrazistością źródeł archeologicznych (J. Poleski 1992, s. 15–28) i niemal kompletnym milczeniem źródeł pisanych. Większość charakterystycznych militariów wiązanych z okresem od VI do X w. na terenie wschodniej Polski jest pochodzenia obcego. Niewątpliwie część tych przedmiotów została w środowisku miejscowym zaadaptowana na tyle, że rozpoczęto ich wytwarzanie – są to jednak elementy nieliczne. Wszystkie one mają potwierdzać obecność w tym czasie tzw. elity plemiennej, która dysponowała środkami pozwalającymi na zakup bądź produkcję uzbrojenia, traktowanego jako wyrób luksusowy. Elita ta musiała być jednak dość szczupła, skoro interesujących nas militariów jest stosunkowo niewiele (M. Dulicz 2003, s. 93). Niewykluczone też, że jakąś część owej elity stanowili „obcy”, których obecność na terenie Polski wiązała się z przybyciem tutaj wykorzystywanego przez nich uzbrojenia.

W tym kontekście niezwykle istotne jest odkrycie na omawianym obszarze aż pięciu czekanów w typie *bradatica* wiązanych głównie z oddziaływaniami południowymi, ściślej wielkomorawskimi (ryc. 4:1–4). Niestety, tylko jeden z nich, ze Żmijowisk, pow. Opole Lubelskie (A. Gardawski 1970, s. 109, ryc. 18:f, 52), został odkryty w trakcie badań, na południowej osadzie podgródowej (stan. 2/10B) grodu, datowanego dendrochronologicznie na okres po 888 r. Badacze Żmijowisk – Stanisława Hoczyk-Siwkowska i Paweł Lis – uważają, iż gród z osadami funkcjonował prawdopodobnie u schyłku IX i w X w. (S. Hoczyk-Siwkowska 2004, s. 34; P. Lis 2006, s. 94; 2009). Z tej przyczyny zasadne byłoby interesujący nas zbytek datować na ten właśnie przedział, być może ograniczając jego chronologię do 1. połowy X w. Pozostałe cztery okazy: z miejsca zwanego Łąki-Byki k. Osuch, pow. Biłgoraj, Niewęgłoszy, pow. Radzyń Podlaski (niepublikowany), Nowosiółek Przed-

nich, pow. Tomaszów Lubelski i Zastawia, pow. Krasnystaw²⁰ to niestety znaleziska luźne, które na podstawie najbliższych terytorialnie analogii można datować głównie na koniec IX i początek X w. (P. N. Kotowicz 2004, kat. 85, fot. 19; 2006, s. 24, ryc. 4:1–2,4; 2009). Z pośrednimi oddziaływaniami południowymi wiąże się również znalezisko naśladownictwa karolińskiej ostrogi oczkowatej (ryc. 4:5), odkrytej na grodzisku w Chodliku (S. Hoczyk-Siwkowska 2004, s. 30–31, tabl. 22:6).

Interpretacja licznej już grupy zabytków o konotacjach południowych na obszarze południowej Polski (por. J. Poleski 2004, s. 167–171; K. Jaworski 2005, s. 263–301), pozwoliła na sformułowanie tezy o względnej jednolitości tych terenów w okresie od VIII do połowy X w., objętych pewną specyficzną „modą”, przejętą zza Karpat i Sudetów (J. Poleski 2004, s. 171–172). O ile w okresie późniejszym, o czym niżej, podziały kulturowo-polityczne przebiegały południkowo, o tyle w interesującym nas czasie układały się raczej równoleżnikowo. I niekoniecznie strefa ta musiała kończyć się na Sanie i Bugu. Potwierdzeniem tej tezy zdają się być znaleziska ostróg o zaczepach haczykowatych zagiętych do wnętrza znanych z obszarów zachodniej Ukrainy, charakterystycznych głównie dla tzw. Słowiańszczyzny Zachodniej i terenów bałtyjskich. Do znanych z literatury zabytków tego typu z miejscowości Ripneva, Plisneśka-Podhorzec i Romosza (V. B. Perhavo 1978) dodać można nowsze odkrycia z wołyńskich grodzisk – latopisowego Dorohobuża, czy też grodziska Unias w sąsiedztwie wsi Antonivci, obwód Ternopil (B. A. Prišepa, Ŭ. M. Nikolčenko 1996, s. 112–113, ris. 68:1; O. Gavriluk 2003, s. 56, ris. 7a:7, 10:2). Niewykluczone, że Lubelszczyzna pełniła rolę „pośrednika” w przekazywaniu tej kategorii zabytków na wschód, zwłaszcza, że z jej obszaru

²⁰ Czekan ten posiada jednak odmienny od klasycznych *bradatic*, słabo zarysowany, czworokątny młotek, co może sugerować późną chronologię zabytku lub jego miejscowe pochodzenie (por. P. N. Kotowicz 2006, s. 24; 2009, s. 391–392, przyp. 17).

Ryc. 4. Spojrzenie na południe: 1 – Żmijowiska, pow. Opole Lubelskie (wg S. Hoczyk-Siwkova 2004, tabl. 27:7); 2 – Łąki-Byki k. Osuch, pow. Biłgoraj (wg P.N. Kotowicz 2006, ryc. 4:1); 3 – Nowosiółki Przednie, pow. Tomaszów Lubelski (wg P.N. Kotowicz 2006, ryc. 4:2); 4 – Zastawie, pow. Krasnystaw (wg P.N. Kotowicz 2006, ryc. 4:4); 5–6 – Chodlik, pow. Opole Lubelskie; 7–9 – Gródek, pow. Hrubieszów (wg W. Panasiewicz 2000, ryc. 2: 1–3); 10 – Husynne, pow. Hrubieszów (wg J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska 1988, tabl. VII: 3); 11 – Lipsko-Polesie, pow. Zamość (wg J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska 1988, tabl. IX: 4); 12 – Mokre, pow. Zamość (wg L. Gajewski 1983, ryc. 1); 13 – Tarnów, pow. Chełm (wg T. Dzieńkowski 2007, ryc. 13)

Abb. 4. Blick in den Süden: 1 – Żmijowiska, Kr. Opole Lubelskie (nach S. Hoczyk-Siwkova 2004, Taf. 27:7); 2 – Łąki-Byki k. Osuch, Kr. Biłgoraj (nach P. N. Kotowicz 2006, Abb. 4: 1); 3 – Nowosiółki Przednie, Kr. Tomaszów Lubelski (nach P. N. Kotowicz 2006, Abb. 4: 2); 4 – Zastawie, Kr. Krasnystaw (nach P. N. Kotowicz 2006, Abb. 4: 4); 5–6 – Chodlik, Kr. Opole Lubelskie; 7–9 – Gródek, Kr. Hrubieszów (nach W. Panasiewicz 2000, Abb. 2: 1–3); 10 – Husynne, Kr. Hrubieszów (nach J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska 1988, Taf. VII: 3); 11 – Lipsko-Polesie, Kr. Zamość (nach J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska 1988, Taf. IX: 4); 12 – Mokre, Kr. Zamość (nach L. Gajewski 1983, Abb. 1); 13 – Tarnów, Kr. Chełm (nach T. Dzieńkowski 2007, Abb. 13)

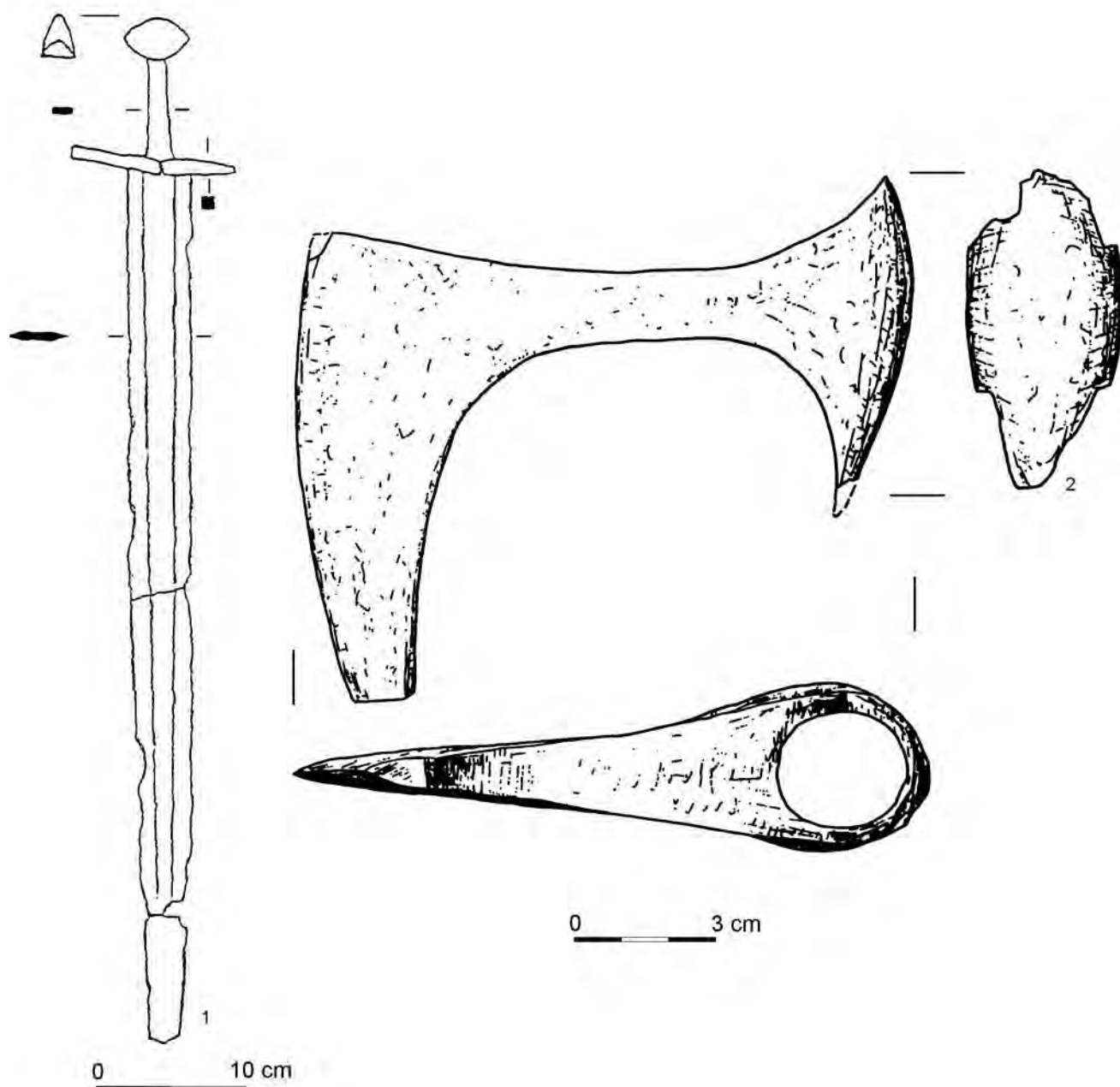
znamy już siedem egzemplarzy podobnych ostróg, odkrytych w różnych kontekstach osadniczych – na grodach, osadach i cmentarzyskach kurhanowych (ryc. 4: 6–12 – por. P.N. Kotowicz 2006, s. 21–24; T. Dzieńkowski 2007, s. 92, ryc. 13; 2008, s. 32, ryc. 3). Jak widzimy, charakterystyczne militaria

o metryce plemiennej dość dobrze określają nam zasięgi różnorodnych wpływów kulturowych, tym samym informując nas o silnych, ale i rozległych kontaktach społeczności zamieszkujących w tym czasie wschodnią część ziem polskich.

NIEMI ŚWIADKOWIE EKSPANSJI PIASTOWSKIEJ?

Przełomowym, w dziejach wczesnośredniowiecznej Lubelszczyzny jest moment, w którym doszło do wykształcenia się dwóch organizmów wczesnopaństwowych – Polski i Rusi. Ekspansja obu tworów politycznych doprowadziła do południowego podziału interesującego nas regionu na dwie części.

Jak przyjmuje się w literaturze, włączenie, czy też wcielenie Lubelszczyzny do państwa piastowskiego nastąpiło u schyłku X lub w początkach XI w. (A. Buko 2000, s. 156; A. Rozwałka, R. Niedźwiadek, M. Stasiak 2006, s. 180). Dokumentacja archeologiczna militarnej ekspansji i konstituowania się władztwa

Ryc. 5. Niemi świadkowie ekspansji piastowskiej: 1 – Bochothnica, pow. Puławy (wg P. Lis 1996, ryc. 3:3); 2 – Drażgów-Kolonia, pow. Ryki (wg E. i A. Kokowsky 1997, ryc. 1)

Abb. 5. Stumme Zeugen des Vormarsches des Piasten – Geschlechts: 1 – Bochothnica, Kr. Puławy (nach P. Lis 1996, Abb. 3: 3) 2 – Drażgów-Kolonia, Kr. Ryki (nach E. und A. Kokowski 1997, Abb. 1)

pierwszych Piastów jest dziś jeszcze bardzo niejednoznaczna. Niewykluczone, że potwierdzeniem tego procesu, oprócz śladów nagłego załamania się rozwoju kilku grodów plemiennych w X w., są nieliczne cmentarzyska rzędowe z zachodniej Lubelszczyzny, na których sporadycznie, podobnie jak w pozostałej części Małopolski, odkrywano groby wojowników. W kontekście tym wspomnieć należy, datowane na 2. połowę XI – początek XII w. cmentarzysko w Bochojnie, pow. Puławy, stan. 33, gdzie w jednym z grobów (nr 1) odkryto złożony przy zmarłym miecz typu X,A,1 wg Ewarta Oakeshotta (ryc. 5:1), spoczywający pierwotnie w drewnianej pochwie (P. Lis 1996, s. 200–201, ryc. 3:3; P. Strzyż 2006, s. 27, ryc. 3:2). Podobnie datowane jest cmentarzysko w Lublinie-Sławinku, pow. Lublin (M. Polańska 2004), gdzie w jednym z pochówków, przy zmarłym wystąpił topór typu Va wg A. Nadolskiego (U. Ruszkowska 2004; P.N. Kotowicz, M. Świątek 2006, s. 122). Topór

typu Vb wg tej samej klasyfikacji (ryc. 5:2) odkryto również luźno na cmentarzysku z XI–XII w. w Drażgowie-Koloni, pow. Ryki (E. i A. Kokowsky 1997, ryc. 1). Jego związek z cmentarzyskiem jest bardzo prawdopodobny. Zwraca uwagę dość późne datowanie wspomnianych cmentarzysk. Jeżeli przyjmujemy tezę o zajęciu zachodniej części Lubelszczyzny już w ostatnich latach panowania Mieszka I, to podobne obiekty pojawiać się powinny przynajmniej od 1. połowy XI w. Takich, póki co, nie znamy. Czy jest to tylko fakt słabego rozpoznania obiektów tego typu, czy też ma to głębsze konotacje historyczne, trudno w tym momencie stwierdzić. Inne militaria wczesnośredniowieczne Lubelszczyzny, odkrywano na terenach zajętych przez władców polskich są mało charakterystyczne i tylko na podstawie miejsca ich znalezienia można je przypisać wojownikom piastowskim.

NA ZACHODNICH RUBIEŻACH RUSI

Podobnych problemów nie przysparza wschodnia część Lubelszczyzny, która, jak się przyjmuje, w wyniku interwencji Włodzimierza Wielkiego w 981 r. i starań jego sukcesorów znalazła się pod zwierzchnictwem książąt ruskich. Oryginalność kultury staroruskiej, będącej pod silnym wpływem Bizancjum, a krystalizującej się głównie w XI w., miała swe przełożenie również na militaria. Stąd też znacznie więcej interesujących nas zabytków możemy dość pewnie identyfikować z wpływami wschodnimi. Co interesujące, grupują się one jedynie w strefie oddziaływań ruskich, stosunkowo rzadko pojawiając się również w głównych ośrodkach piastowskich – znacznie oddalonych jednak od polsko-ruskiej rubieży granicznej (szerzej P.N. Kotowicz, A. Michałak 2006; V. Sventoslavskij 2009).

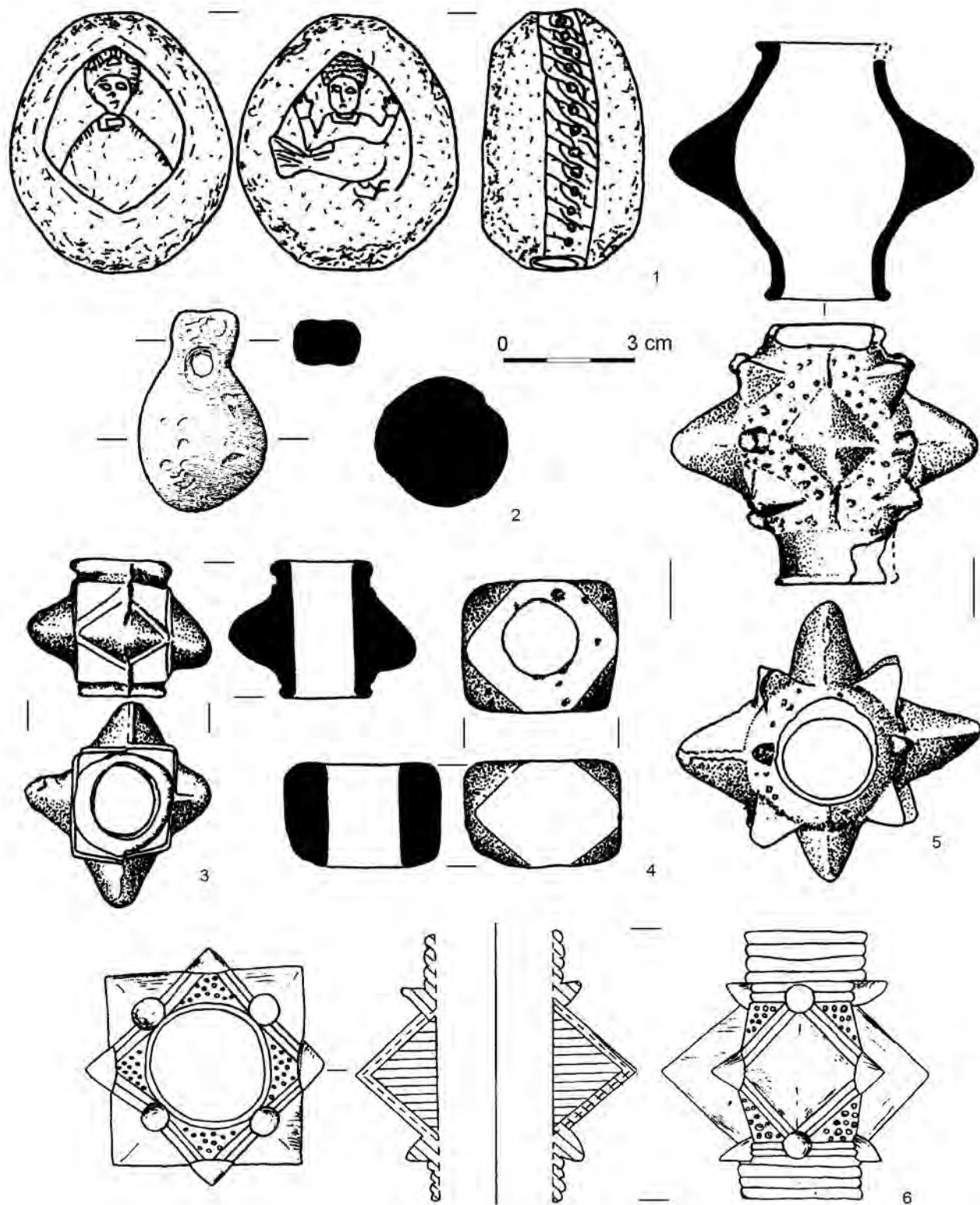
W większości przypadków znalezisk militariów pochodzenia wschodniego trudno jednoznacznie wnioskować o ich ruskim charakterze. Zabytkami takimi są niewątpliwie (ryc. 1:3; 6:1–6), niekiedy bogato zdobione, okazy broni obuchowej – kiścieni i buław (P. Strzyż 2005; P.N. Kotowicz 2006, s. 26–30; 2006a; 2008b; A. Michałak 2006). Niewykluczone jednak, że znaczna część zabytków uznawanych za wschodnie znajdowała się na wyposażeniu nomadów lub była wzorowana na uzbrojeniu koczowniczym (np. rękojeści nahajek – E. i A. Kokowsky 2003; 2009; por. też P.N. Kotowicz 2006, s. 31–35). Dotyczy to głównie ogromnej liczby grodów strzał z trzpieniem, które trudno jednoznacznie identyfikować. Wśród tych militariów wyróżnia się jednak grupa zabytków (ryc. 7), którą w literaturze wiąże się dość jednoznacznie z obecnością na terenie Lubelszczyzny oddziałów wojsk mongolskich w połowie XIII w. (szerzej W. Świętosławski 1997). Są to przede wszystkim deltoidalne groty strzał z trzpieniem zaliczane do typu 67 w klasyfikacji Aleksandra F. Medvedeva²¹. Zabytki te znamy głównie z badań w Czermnie, gdzie na 30 ogółem pozyskanych egzemplarzy grodów, aż dziewięć reprezentowało ten

właśnie typ. Obecność tych zabytków dała podstawę Jerzemu Kuśnierzowi do rozwinięcia postulowanej w literaturze tezy o zniszczeniu tego grodu, identyfikowanego z latopisowym Czerwieniem, przez oddziały tatarskie w 1240 r.²² W oparciu o rozrzut znalezisk grodów strzał, które wiązał z tym tragicznym wydarzeniem, Autor pokusił się nawet, co jest istotnym *novum* w tego typu badaniach, o hipotetyczną rekonstrukcję strategii wojsk najeźdźczych w trakcie zdobywania grodu (J. Kuśnierz 2005, s. 127, 129, tabl. VI). Grodiki tego typu wystąpiły także na osadzie w Chełmie, pow. *loco* (P. Strzyż 2006, ryc. 20:37), w Gródku (J. Rogatko 1994, ryc. 4:a), a zbliżony do nich formą w Bondyrzu-Folwarku, pow. Zamość (B. Balcer, J. Machnik, J. Sitek 2002, s. 138–139, ryc. 54:7). W sąsiednich Trzpiecinach, pow. Zamość, odkryto też – mające analogie zarówno w Azji jak i na terenie Rusi, a związane z Tatarami (P.N. Kotowicz, A. Michałak 2006, s. 86–89; 2007) – dwa topory z trzpieniem (B. Balcer, J. Machnik, J. Sitek 2002, s. 138, ryc. 54:1–2). Podobny okaz pochodzi też z Tuczap, pow. Zamość (S. Sadowski 2009). Z XIII-wieczną obecnością koczowników wiąże się także odkryte w Trzpiecinach dwa groty włóczni – jeden z trzpieniem, drugi z tuleją (B. Balcer, J. Machnik, J. Sitek 2002, s. 138, ryc. 54:3–4) oraz pochodzący z grodziska w Czermnie, fragment karwasza (W. Świętosławski 1997, s. 90–91, kat. 5, ryc. 12:e; J. Kuśnierz 2005, s. 125, tabl. IV:37). Tak zinterpretowane znaleziska pozwoliły W. Świętosławskiemu hipotetycznie rekonstruować szlaki pochodów tatarskich w trakcie ich wypraw na Polskę (W. Świętosławski 1997), co ukazuje jakie możliwości interpretacyjne tkwią jeszcze w zabytkach o charakterze militarnym.

W kontekście rywalizacji Polski i Rusi o tereny wchodzące w skład Lubelszczyzny niezwykle istotne będzie przeprowadzenie w przyszłości (po zestawieniu całego dostępnego korpusu źródeł) próby porównania potencjału bojowego obu państw we wczesnym średniowieczu, na podstawie analizy zestawów uzbrojenia odkrywanych na grodziskach po obu

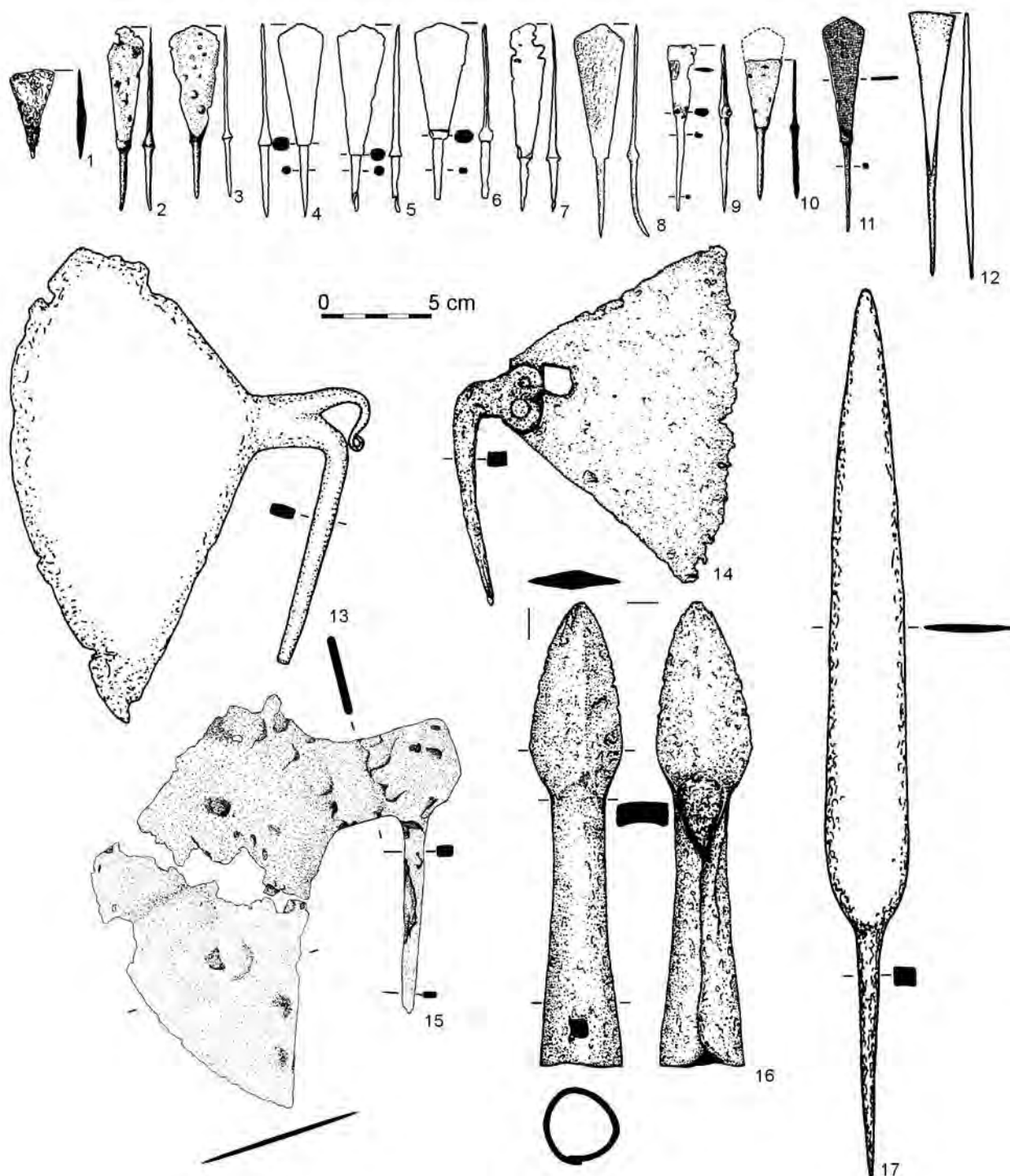
²¹ Warto jednak zauważyć, iż automatyczne przypisywanie grotom tym XIII-wiecznej chronologii jest, zważywszy choćby na znaleziska z gródka w Plemiętach, pow. Grudziądz, spalonego w 1414 r. (A. Kola, G. Wilke 1985, s. 111–114, tabl. XII: IIB), czy też datowanie (na XIV w.) jednego z obiektów w Czudowicach, pow. Jarosław, stan. 2 (J. Kociuba 2007, s. 504–510, ryc. 5:2), nieuzasadnione.

²² Warto jednak zauważyć, że brak podobnych grodów w inwentarzu zabytków pochodzących z kolejnego grodu mającego paść łupem Tatarów w 1240 r. – Gródka – latopisowego Wołynia (J. Kuśnierz 2006, s. 95).

Ryc. 6. Na zachodnich rubieżach Rusi: 1, 3–5 – Czermino, pow. Tomaszów Lubelski (1 – P.N. Kotowicz 2006a, ryc. 2: 1; 2–5 – wg J. Kuśnierz 2005, tabl. IV: 33–35); 2 – Gródek, pow. Hrubieszów (wg J. Kuśnierz 2006, tabl. V: 16); 6 – Stołpie, pow. Chełm (za P. Strzyż 2005, tabl. I: 1)

Abb. 6. Im westlichen Grenzgebiet der Rus: 1, 3–5 – Czermino, Kr. Tomaszów Lubelski (1 – P. N. Kotowicz 2006a, Abb. 2: 1; 2–5 – nach J. Kuśnierz 2005, Taf. IV: 33–35); 2 – Gródek, Kr. Hrubieszów (nach J. Kuśnierz 2006, Taf. V: 16); 6 – Stołpie, Kr. Chełm (nach P. Strzyż 2005, Taf. I: 1)

Ryc. 7. Militaria wczesnośredniowieczne związane z obecnością Tatarów na Lubelszczyźnie: 1 – Chełm, pow. Chełm (wg J. Rogatko 1994, ryc. 4: a); 2–10 – Czeremno, pow. Tomaszów Lubelski (wg J. Kuśnierz 2005, tabl. III: 1–9); 11 – Gródek, pow. Hrubieszów (wg J. Rogatko 1994, ryc. 4: a); 12 – Bondyż, pow. Zamość (wg B. Balcer, J. Machnik, J. Sitek 2002, ryc. 54: 7); 13–14, 16–17 – Trzeciepciny, pow. Zamość (wg B. Balcer, J. Machnik, J. Sitek 2002, ryc. 54: 1–4); 15 – Tuczały, pow. Zamość (wg S. Sadowski 2009, ryc. 2)

Abb. 7. Frühmittelalterliche Militaria, die die Anwesenheit der Tataren im Lubliner Land belegen: 1 – Chełm, Kr. Chełm (nach J. Rogatko 1994, Abb. 4: a); 2–10 – Czeremno, Kr. Tomaszów Lubelski (nach J. Kuśnierz 2005, Taf. III: 1–9); 11 – Gródek, Kr. Hrubieszów (nach J. Rogatko 1994, Abb. 4: a); 12 – Bondyż, Kr. Zamość (nach B. Balcer, J. Machnik, J. Sitek 2002, Abb. 54: 7); 13–14, 16–17 – Trzeciepciny, Kr. Zamość (nach B. Balcer, J. Machnik, J. Sitek 2002, Abb. 54: 1–4); 15 – Tuczały, Kr. Zamość (nach S. Sadowski 2009, Abb. 2)

stronach rubieży polsko-ruskiej. Już dzisiaj widać, iż strona ruska reprezentowana jest znacznie okazalej i wszechstronniej. Jest to jednak przyczyną znanego faktu – całkowitego i definitywnego zniszczenia większości z ośrodków wchodzą-

cych w jej skład w trakcie najazdu tatarskiego, dzięki czemu substancja zabytkowa zachowała się tutaj niemal bez żadnych późniejszych zaburzeń. Inaczej wygląda sprawa z ośrodkami polskimi, które w większości uniknęły zniszczeń, a jeśli nawet

dotknęła je katastrofa związana z tym czy innymi najazdami, to nie doszło tutaj do zaprzestania użytkowania dotychczasowej przestrzeni. Znakomitym przykładem jest tu Lublin, z któ-

rego brak jak dotąd, większej serii militariów z omawianego horyzontu (por. P. Strzyż 2006).

CORAZ WIĘCEJ PYTAŃ...

„Białą plamą” polskiego bronioznawstwa średniowiecznego jest przedział chronologiczny przypadający na 2. połowę XIII w., a w popularnym ujęciu rozgraniczający średniowiecze wczesne od późnego. W literaturze podnosi się, że był to również czas przełomu w rozwoju uzbrojenia²³ (A. Nowakowski 1998). Kapitałne znaczenie mogą mieć zatem militaria odkrywane na terenie latopisowego Chełma, ośrodka, który – dzięki osobie Daniela Romanowicza²⁴ – przeżywał swój największy rozwój właśnie w czasie dziejowego przełomu. Chełm był jednym z niewielu grodów ruskich, który oparł się nawale mongolskiej, stąd też książę sprowadzał tutaj różnych rzemieślników, w tym również zajmujących się wyrobem broni. *Latopis wołyński* mówi o sprowadzeniu do Chełma *sahajdaczników* – wytwórców oporządzenia łuczniczego (PSRL 1962, szp. 843). Już teraz możemy stwierdzić, że niektóre typy uzbrojenia wiązane standardowo z wczesnym średniowieczem, występują również w Chełmie, a więc dają podstawę do twierdzenia o przeżywaniu się tych form. Za przykład służyć może topór podtypu Vb wg Andrzeja Nadolskiego²⁵, odkryty, w dwudzielnym obiekcie mieszkalnym nr 5, wraz z grotem bełtu na XIII-wiecznej osadzie²⁶ (stan. 144) przy ul. Czarnieckiego 8, której powstanie wiąże się z inicjatywą Daniela (S. Gołub 1996, s. 127, ryc. 2: 3; 1997, s. 86, ryc. 3: 1; S. Gołub, T. Dzieńkowski 2002).

²³ Ostatnio jednak opublikowano, datowany na ten przedział chronologiczny, niezwykle istotny zespół militariów pochodzących z relikwów kasztelańskiego grodu w Raciążu, pow. Tuchola (P. Świątkiewicz 2010).

²⁴ Panowanie Daniela w Chełmie datowane jest od ok. 1221 r. (S. Gołub 2008, 48). Schyłek roli Chełma, jako ośrodka stołecznego badacze wiążą ze śmiercią Daniela w 1264 r. i jego syna Szwarna, w pięć lat później (S. Gołub, T. Dzieńkowski 2002, s. 71).

²⁵ Autor datował okazy o takiej konstrukcji żelezca głównie na XI–XII w., wskazując jednocześnie na kilka paradnych okazów platerowanych srebrem i zdobionych wizerunkiem „tura”, które uważał za późniejsze (A. Nadolski 1954, s. 45–46, kat. 16–18, 24, 43, 56, 93, 136; por. też O. Ławrynowicz, P. Strzyż 2003, s. 262). XIII-wieczną chronologię takich okazów potwierdziło ostatnie odkrycie analogicznego topora w miejscowości Olen’-Kolodeż nad Donem (K. Ū. Efimov 1999).

²⁶ Możemy również przywołać przykład odwrotny, tzn. fakt zaistnienia okazu topora o formie typowej dla późnego średniowiecza w kontekście wskazującym na jego wcześniejszą chronologię. Chodzi tutaj o okaz podtypu IX lub IXa wg Mariana Głoska (1996, s. 40–43 i tabela chronologiczna – datowanie podtypów odpowiednio na 2. połowę XIII–XVI w. oraz XIV–XVI w.) z grodziska w Gródku, odkryty w warstwie III, datowanej na okres od X(?) do XIII w. (J. Kuśnierz 2006, s. 88, tabl. VI: 1). Byłby to zatem jeden z najwcześniejszych okazów tego typu na ziemiach polskich, nawet jeśli przyjąć, że do warstwy kulturowej dostał się w schyłkowym okresie jej kumulacji.

Niestety obraz ten nie będzie klarowny do czasu udostępnienia ogółowi zainteresowanych większej liczby militariów późnośredniowiecznych z terenu Lubelszczyzny. Stan ich publikacji jeszcze do niedawna należało oceniać jako drastycznie zły. Obecnie dysponujemy informacjami o kilkunastu jednostkowych znaleziskach, często o charakterze luźnym (Z. Bieleń 1959, s. 211, ryc. 19; A. Żaki 1974, s. 271, ryc. 212: c; M. Głosek 1984, kat. 331, 335; 1996, kat. 12, 30, 47, 96, 110, mapa 1–2; Z. Wichrowski 2000; 2006; B. Balcer, J. Machnik, J. Sitek 2002, s. 88, ryc. 54:8–10; O. Ławrynowicz, P. Strzyż 2003, s. 262, ryc. 2: 6, 8; P.N. Kotowicz 2004, kat. 11, 73, fot. 3, 15; M. Florek 2008, s. 258, 260, ryc. 2: 1; J. Kuśnierz 2009; 2010; E. Kusneż 2010), a jedyny większy opublikowany, precyzyjnie datowany zbiór militariów z późnych faz średniowiecza pochodzi z folwarku rycerskiego w Suchyni, pow. Kraśnik, stan. 11 (M. Florek 2006). Inne zabytki z tego przedziału chronologicznego, pochodzące z badań archeologicznych znane są z pojedynczych znalezisk (por. np. M. Sułowska 1975, s. 156, ryc. 4: d–e; A. Hunicz 1981, il. 6: 15). Słabo rozpoznana jest także wojskowość późnośredniowieczna w świetle źródeł pisanych, natomiast interesujące przedstawienia ikonograficzne, mimo iż znane w środowisku historyków sztuki (np. freski w Katedrze Lubelskiej z rewelacyjnym, synkretycznym przedstawieniem Władysława Jagiełły jako krzyżowca – por. A. Różycka-Bryzek 2000), wśród bronioznawców nie budzą jeszcze większego zainteresowania. Ostatnio, ponownej analizie poddano jednak przedstawienia zbrojnych z kościoła Matki Boskiej Zwycięskiej (brygidki) w Lublinie (A. Młyńska 2011). Z dostępnych danych wynika, że militaria z późnego średniowiecza nie odbiegały od analogicznych, znanych z innych terenów Europy Środkowej i Zachodniej²⁷. Czy jest to jednak obraz prawdziwy? Czy Lubelszczyzna, a głównie jej wschodnia część, jako obszar przenikania się idei idących zarówno ze wschodu, jak i zachodu nie wykazywała pod tym względem pewnych odmienności? W tym momencie odpowiedź na te pytania jest niezwykle trudna, lub wręcz niemożliwa. Polecamy zatem uwadze badaczy późnego średniowiecza, zwrócenie uwagi na zabytki o charakterze militarnym, zwłaszcza te, pochodzące z systematycznych prac archeologicznych i upowszechnianie ich w publikacjach. Monograficzne ujęcie uzbrojenia okresu późnego średniowiecza dla Lubelszczyzny jawi się jednym z najważniejszych wyzwań bronioznawczych²⁸.

²⁷ Warto wspomnieć tutaj łódkowaty jelec kordu odkryty w Suchyni (M. Florek 2006, tabl. I: 5), który charakterystyczny jest dla tzw. kordów morawskiego typu, a przez to wiązany jest z wpływami południowymi w późnośredniowiecznym uzbrojeniu polskim (L. Marek 2008, s. 58, ryc. 62: f).

²⁸ Jak znakomite efekty dają regionalne studia tego typu oparte na wszelkich możliwych źródłach, ukazuje przykład monografii broni białej z terenu Śląska, autorstwa Lecha Marka (2008).

Przedstawiony przegląd badań nad uzbrojeniem wczesnośredniowiecznym Lubelszczyzny miał na celu ukazanie zarówno istniejącego stanu źródłowego, jak i możliwości drze-
miących w interesujących nas zabytkach. Ogromny zbiór mili-
tariów, który mamy do dyspozycji, ma jednak dwa oblicza. Jedno z nich pozwala na szerokie analizy historyczno-kultu-
rowe, ukazujące nam Lubelszczyznę jako region szczególnie w historii uzbrojenia, miejsce przenikania się i przekazywania
wielu, często odmiennych, myśli militarnych (szerzej P.N. Ko-
towicz 2006). Drugie, bardziej smutne, związane jest z faktem
pozyskania znacznej liczby najważniejszych militariów przez
poszukiwaczy skarbów, a tym samym pozbawienia ich możli-
wości szczegółowej analizy w obrębie zespołów osadniczych.
Czy czas zatem na nową syntezę uzbrojenia Lubelszczyzny po
niedawnej monografii Piotra Strzyża? Trudno jednoznacznie
odpowiedzieć na to pytanie. Wydaje się jednak, że region
ten wymaga nieco innego spojrzenia na odkrywane militaria,
aniżeli uczynił to autor *Uzbrojenia we wczesnośredniowiecz-
nej Małopolsce*, zwłaszcza jeśli chodzi o materiały pochodzące
z czasów formowania się i rywalizacji o ten teren dwóch or-
ganizmów wczesnopanstwowych – Polski i Rusi. Militariów

z tego okresu nie należy z pewnością traktować jako jednej
całości i wiązać jedynie z uzbrojeniem wojowników mało-
polskich (por. P.N. Kotowicz, A. Michalak 2007–2008). Lep-
szym rozwiązaniem, z punktu widzenia rekonstrukcji poziom-
u wczesnośredniowiecznej sztuki wojennej na tym terenie,
byłoby, jak powiedziano to już wyżej, porównanie militariów
„polskich” z „zachodnioruskimi”, z linią podziału przebiegającą
wzdłuż rekonstruowanej rubieży polsko-ruskiej. Pozwoliłoby
to na teoretyczne określenie zestawu uzbrojenia małopolskie-
go i zachodnioruskiego i występowania elementów obcych
u obu sąsiadów. Takie ujęcie nie może się jednak obyć bez
zestawienia materiału porównawczego z terenów bezpośre-
dnie sąsiadujących z Lubelszczyzną. O ile jednak w opracowa-
niach militariów z interesującego nas regionu przywołuje się
powszechnie analogie z pozostałymi terenami ziem polskich,
o tyle brak, poza nielicznymi wyjątkami, nawiązań do zabyt-
ków z zachodniej Ukrainy i południowo-zachodniej Białoru-
si. Bogactwo analogii występujące na tym terenie²⁹, nakazu-
je zwrócenie w przyszłości pilniejszej uwagi na militaria zza
wschodniej granicy Polski.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Źródła:

PSRL

1962 *Polnoe Sobranie Russkikh Letopisej. Ipat'evskaâ letopis'*, wyd.
M. N. Tihimorov, Moskva.

Opracowania:

Adamczyk J.

2004 *Placidia w Europie Środkowej i Wschodniej w średniowieczu*,
Warszawa.

Andrzejowski J., Engel M., Piotrowski A.,

Ruszkowska M., Szewczyk U., Wójcik A.

2005 *Zabytki z okresu wpływów rzymskich, średniowiecza i czasów
nowożytnych z Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum
Archeologicznego w Warszawie*, Warszawa.

Bagińska J.

2003 Wolica Brzozowa, Ldkr. Zamość, Woi. lubelskie. Zwei Hort-
funde, eiserne Gegenstände, [w:] *Die Vandalen. Die Köni-
ge. Die Eliten. Die Krieger. Die Handwerk, Nordstemmen*,
s. 441.

Bagińska J., Kotowicz P. N., Kucypera P., Rybka K.

w druku Sword fragment from Nowosiółki Kardynalskie, Tomaszów
Lubelski District. Materials and Conservation Remarks,
[w:] Marek L. (red.), *Weapons Brings Peace? Warfare in
Medieval and Early Modern Europe*, „Wratislavia Antiqua”,
Wrocław.

Balcer B., Machnik J., Sitek J.

2002 *Z pradziejów Roztocza na ziemi zamojskiej*, Kraków.

Bektineev Š. I.

1993 Bulavy i kisteni XI–XIV vv. na territorii Belarusi, [w:] Lăũko
V. M. (red.) *Sârèdnevâkovyâ starażytnasci Belarusi: novyâ
materyály i dasledavanni*, Minsk, s. 99–106.

Biborski M., Stępiński J., Źabiński G.

2006 An Early Medieval Sword Blade from Czeremo/Cherven,
Poland, „Waffen – und Kostümkunde. Zeitschrift für Waf-
fen und Kleidungsgeschichte”, t. 2006/2, s. 99–134.

Bieleń Z.

1959 Wilków, pow. Opole Lubelskie, „ZOW”, t. 25/3, s. 211.

Bienia M.

1998 Znaleźiska mieczy Wikingów na terenie województwa biał-
skopodlaskiego, „Podlaski Kwartalnik Kulturalny”, t. 1, s. 48–
–54.

Borodziej T., Kokowski A.

1986–1990 Znaleźiska wotywny (?) na Lubelszczyźnie, „WA”, t. 51/2,
s. 223–231.

Bronicki A., Iżycka W.

2008 Luźne znaleźiska zabytków archeologicznych z Obniżenia
Dubienki w posiadaniu Muzeum Chełmskiego i z kolekcji
pozamuzealnych, [w:] *Pradziejowe i wczesnośredniowiecz-
ne materiały z Obniżenia Dubienki*, „Lubelskie Materiały
Archeologiczne”, t. 16, s. 225–328.

Buko A.

2000 Małopolska „czeska” i Małopolska „polańska”, [w:] Samso-
nowicz H. (red.), *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie
w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków, s. 143–168.

Buko A., Dzieńkowski T.

2008 The early medieval settlements at the borderland between
Poland and Rus': the stronghold in Busówno in recent ar-
chaeological exploration, „Spr. Arch.”, t. 60, s. 325–367.

²⁹ W ostatnim czasie pojawiła się znaczna liczba opracowań
poświęconych uzbrojeniu Rusi Halicko-Włodzimierskiej, niestety
w znacznej części operujących ograniczonym aparatem źródłowa-
wym (por. np. V. M. Petegirič 1990; Š. I. Bektineev 1993; M. Rożko
1998; R. Liwoch 2005; 2006; 2008; S. V. Ters'kij 2006; 2007; 2008a;
2008b; 2010; M. Kućinko, G. Ohrimenko, V. Savic'kij 2008; Ĺ. Voznij
2009, s. 233–300; M. A. Plavinski 2009, 2009a; V. Savic'kij, M. Sobu-
c'kij, G. Ohrimenko, D. Voũta 2009; M. Sergeeva 2009; Ĺ. P. Voznij,
A. V. Fedoruk 2010; M. Plavinski 2011).

- Drozd A., Janowski A.
2007 Wczesnośredniowieczny topór inkrustowany z miejscowości Pień na ziemi chełmińskiej, [w:] Bogacki M., Franz M., Pilarczyk Z. (red.), *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Mare integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*, Toruń, s. 106–127.
- Dulinicz M.
2003 Mazowsze we wczesnym średniowieczu. Jego związki z „państwem gnieźnieńskim”, [w:] Chudziak W. (red.), *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*, Toruń, s. 89–119.
- Dziennikowski T.
2007 Badania archeologiczne wczesnośredniowiecznego „grodziska schronieniowego” na „Bagnie Staw” w Tarnowie, pow. chełmski, stan. 1, „APŚ”, t. 9, s. 79–95.
2008 Plemienne grody wschodniej Lubelszczyzny. Miejsca władzy, obrony i kultu? Wybrane przykłady, [w:] Libera J. (red.) *Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu*, Łęczna, s. 29–34.
- Efimov K. Ū.
2000 Zolotoordynskie pogrebeniâ iz mogil’nika „Olen’ Kolodeż”, „Rossijskaâ Arheologija”, t. 2000/1, s. 167–182.
- Florek M.
2006 Militaria z późnośredniowiecznego folwarku rycerskiego w Suchyni, pow. Kraśnik, woj. lubelskie, „AMM”, t. 2, s. 211–216.
2008 Trzy średniowieczne zabytki z Wereszczyna, pow. włodawski (Polesie Lubelskie), „APŚ”, t. 10, s. 257–263.
- Gajewski L.
1951 Ciekawe odkrycia archeologiczne na terenie Lublina, „ZOW”, t. 20/3–4, s. 66–67.
- Gardawski A.
1970 *Chodlik. Cz. I. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy*, Wrocław.
- Gavriluk O.
2003 Davnorus’ke gorodiše Unias IX–XIII st., „Naukovi zapiski”, t. 3, Ternopil’, s. 43–72.
- Geibig A.
1991 *Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter* (= „Offa-Bücher”, t. 71), Neumünster.
- Głosek M.
1984 *Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w.*, Warszawa.
1996 *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Warszawa–Łódź.
- Gołub S.
1996 Badania stanowisk z okresu wczesnego średniowiecza w Chełmie, „APŚ”, t. 1, s. 127–131.
1997 Pozostałości osadnictwa z okresu wczesnego średniowiecza w centrum miasta Chełma, [w:] Gołub S. (red.), *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic*, Chełm, s. 83–94.
2008 Zmiany w kulturze materialnej na ziemi chełmińskiej w XII i XIII wieku w dobie Romanowiczów, [w:] Libera J. (red.) *Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu*, Łęczna, s. 47–51.
- Gołub S., Dziennikowski T.
2002 Osada przygródowa z czasów księcia Daniela Romanowicza w Chełmie, [w:] Banasiewicz-Szykuła E. (red.), *Badania archeologiczne o początkach i historii Chełma*, Lublin, s. 57–71.
- Gurba J.
1997 Dwa zabytki brązowe z Czeramna-Czerwienia, [w:] Głosek M. (red.), *Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*, Łódź, s. 65–70.
- Gurba J., Gajewski L.
1980 Czeramna-Kolonia, gm. Tyszowce, stan. 1, „IA”. Badania 1979, s. 153–154.
- Hilczerówna Z.
1956 *Ostrogi polskie z X–XIII wieku*, Poznań.
- Hoczyk-Siwkowska S.
2004 *Kotlina Chodelska we wcześniejszym średniowieczu*, Lublin.
- Hunicz A.
1981 Wybrane zagadnienia badawcze w świetle prac wykopaliskowych na Starym Mieście w Lublinie, [w:] Krzyżanowski L. (red.), *Archeologia w rewaloryzacji Starego Miasta w Lublinie*, Lublin, s. 14–19.
- Janowski A.
2006 Brązowe i srebrne trzewiki pochew mieczy z X–XIII w. z terenu Polski. Uwagi o proveniencji i datowaniu, „AMM”, t. 2, s. 23–50.
- Jarnuszkiewicz C.
1937 Miecz wikiński z Bugu, „Broń i barwa”, t. 6, s. 2–3.
- Jastrzębski S., Maciejczuk J.
1988 Grób wczesnośredniowieczny z Gródka nad Bugiem, stan. 1C, woj. zamojskie, [w:] Labuda G., Tabaczyński S. (red.), *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*, t. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 55–61.
- Jaworski K.
2005 *Grody w Sudetach (VIII–X w.)*, Wrocław.
- Klisz T.
2006 Średniowieczny grot oszczepu z Czeramna-Kolonii, pow. Tomaszów Lubelski, „AMM”, t. 2, s. 207–210.
- Kociuba J.
2007 Późnośredniowieczny zespół osadniczy w Czudowicach, stan. 2, gm. Rożwienica, pow. Jarosław, [w:] Gancarski J. (red.), *Późne średniowiecze w Karpatach polskich*, Krosno, s. 493–516.
- Kokowscy E. i A.
1990 *Wczesnośredniowieczny grot z Gródka nad Bugiem w woj. zamojskim*, „Lubelskie Materiały Archeologiczne”, t. 3, s. 49–54.
1997 Wczesnośredniowieczne cmentarzysko rządowe w miejscowości Drażgów (Kolonia) stan. 1, w woj. lubelskim, „APŚ”, t. 2, s. 280–286.
2003 Nahajki z rękojeścią w kształcie ptasich głów z Gródka nad Bugiem, [w:] Dulinicz M. (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, Warszawa–Lublin, s. 355–364.
2009 Unikalna rękojeść nahajki z Gródka nad Bugiem, [w:] Taras H., Zakościelna A. (red.), *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, Lublin, s. 379–382.
- Kokowski A.
2001 *Rzymskie dzieje Kotliny Hrubieszowskiej*, Lublin.
2003 Utracone – odzyskane – zaskakujące, „ZOW”, t. 58/1–4, s. 12–18.
- Kola A., Wilke G.
1985 Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń strzelcza, [w:] Nadolski A. (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, Warszawa–Poznań–Toruń, s. 107–128.
- Kotowicz P. N.
2004 *Wojowie i rycerze. Uzbrojenie średniowieczne na pograniczu polsko-rusko-słowackim. Katalog wystawy*, Sanok.
2005 Stan i potrzeby badań nad wczesnośredniowiecznym ciałopalnym obrządkiem pogrzebowym na terenie województwa lubelskiego, „APŚ”, t. 7, s. 156–172.
2006 Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopaństwowym (VI – poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady, [w:] *Deržava ta Apmîâ*, „Visnik Nacional’nogo Universitetu «L’viv’ska Politehnika»”, t. 571, s. 18–47.

- 2006a Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze Polski, „AMM”, t. 2, s. 51–66.
- 2008 Wczesnośredniowieczny topór z miejscowości Kryniczki, pow. krasnostawski, „Sil. Ant.”, t. 44, s. 170–175.
- 2008a Nie tylko żelazca. Uwagi na temat rzadziej postrzeganych elementów średniowiecznych toporów, [w:] Gruszka B. (red.), *Ad Oderam fluvium. Księga pamiątkowa Edwarda Dąbrowskiego*, Zielona Góra, s. 423–447.
- 2008b Early medieval war-flails (kistens) from Polish Lands, “Fasciculi Archaeologiae Historicae”, t. 21, s. 75–86.
- 2008c ...wszystką jego broń umieścili obok niego... Pochówki wojowników (?) na wczesnośredniowiecznych, ciałopalnych cmentarzyskach kurhanowych z terenu Polski, [w:] Dzie duszycki W., Wrzesiński J. (red.), *Epidemie, klęski, wojny, „Funeralia Lednickie”*, t. 10, Poznań, s. 363–383.
- 2009 Dwie wczesnośredniowieczne *bradatice* z południowej Lubelszczyzny, [w:] Taras H., Zakościelna A. (red.), *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, Lublin, s. 383–396.
- 2011 Early medieval ornamented axes from the territory of Poland, [w:] Ćiplic I. M. (red.), *Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe*, (= *Studia Universitatis Cibiniensis, Series Historica, Supplementum 1*), Sibiu, s. 105–132.
- Kotowicz P. N., Michalak A.
- 2006 „I poszedł Włodzimierz na Lachów [...]”. O recepcji orientalnych militariów we wczesnośredniowiecznej Polsce, „ZOW”, t. 61/1–2, s. 77–91.
- 2007 Late Medieval Battle-axes with tangs from the Polish Lands. A Component of Tatar or Local Weaponry?, “Fasciculi Archaeologiae Historicae”, t. 20, s. 9–21.
- 2007–2008 Status of Research on Early-Medieval Armament in Małopolska. Remarks Regarding the Monograph Study by Piotr Strzyż (2006A), “AAC”, t. 42–43, s. 371–417.
- Kotowicz P. N., Muzyczuk A.
- 2008 Militaria średniowieczne z Królewskiego Miasta Krosna, „AMM”, t. 4, s. 125–166.
- Kotowicz P. N., Świątek M.
- 2006 Mittelalterliche Streitäxte aus den Sammlungen des Regionalmuseums in Jasło. Ein Beitrag zur Kenntnis der Bewaffnung in den polonischen Karpaten, „AAC”, t. 41, s. 115–145.
- Kucypera P., Pranke P., Wadył S.
- 2011 Wczesnośredniowieczne toporki miniaturowe, Toruń.
- Kučinko M., Ohrimenko G., Savic’kij V.
- 2008 Do pittanâ pro davnorûski kistenî ta bulavi, „Minule i súčasne Volini ta Polissâ”, t. 27, s. 225–228.
- Kulawczuk M., Lis P.
- 2007 Wczesnośredniowieczny topór z grodziska w Żmijowiskach, pow. opolski, „APŚ”, t. 9, s. 305–308.
- Kusnež E.
- 2010 Nahodki mečej i toporov s XIV–XV vv. v pograničnoj zone Červonoj Rusi i Pol’skogo Korolestva na fone vooryžennych konfliktov Vengrii, Polši i Litvy za Rus’ z Tebtonskim Ordenem v 1410 g., [w:] Antûhov A. V. et al. (red.), *Russkoe nasledie v stranah Vostočnoj i Central’noj Evropy*, Brânsk, s. 327–341.
- Kuśnierz J.
- 2000 Przyczynek do handlowego i militarnego znaczenia Gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu, [w:] Feduszka J. et al. (red.), *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura, sztuka. Konferencja naukowa, Zamość*, s. 19–28.
- 2003 Militaria z badań latopisowego grodu Czerwienia, [w:] *Arheologija Ternopil’sini*, Ternopil’, s. 215–229.
- 2005 Militaria z Czeremna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku Tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych, „AMM”, t. 1, s. 115–132.
- 2006 Z badań nad militarnym znaczeniem Gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu, „AMM”, t. 2, s. 79–102.
- 2009 Znaleziska wczesnośredniowiecznych militariów w międzyrzeczu Wisły i Bugu jako materialne ślady konfliktów zbrojnych na pograniczu polsko-ruskim, [w:] Banasiewicz-Szykuła E. (red.), *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*, Lublin, s. 139–166.
- 2010 Wybrane militaria późnośredniowieczne w zbiorach muzeów i kolekcjach prywatnych południowej Lubelszczyzny, „AMM”, t. 6, s. 211–232.
- Lis P.
- 1996 Wczesnośredniowieczne groby z miejscowości Bochońnica, gm. Kazimierz Dolny, woj. Lublin, „APŚ”, t. 1, s. 199–207.
- 2006 Wczesnośredniowieczne grodzisko w Żmijowiskach, pow. opolski, w świetle badań archeologicznych (2002–2003), „APŚ”, t. 8, s. 85–98.
- 2007 Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w roku 2006 wczesnośredniowiecznego grodziska w Żmijowiskach, pow. opolski, „APŚ”, t. 9, s. 107–115.
- 2009 Żmijowiska – na skrzyżowaniu szlaków kulturowych, [w:] Taras H., Zakościelna A. (red.), *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, Lublin, s. 407–414.
- Liwoch R.
- 2005 Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach, „AMM”, t. 1, s. 37–59.
- 2006 Buławy z zachodniej Ukrainy, „AMM”, t. 2, s. 67–78.
- 2008 Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w., „AMM”, t. 4, s. 39–59.
- Ławrynowicz O., Strzyż P.
- 2003 Nowe zabytki broni obuchowej z okolic Roztocza, „APŚ”, t. 6 (za 2001 r.), s. 258–264.
- Marek L.
- 2004 Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej. Dylematy archeologa i bronioznawcy (= „Studia Archeologiczne”, t. 36), Wrocław.
- 2008 Broń biała na Śląsku XIV–XVI wiek (= „Wratislavia Antiqua”, t. 10), Wrocław.
- Mazurek W.
- 2006 Słowiańskie początki, [w:] Banasiewicz-Szykuła E. (red.), *Badania archeologiczne na Polesiu Lubelskim*, Lublin, s. 105–118.
- Michalak A.
- 2006 Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach polskich, [w:] *Deržava ta Apmîâ*, „Visnik Nacional’nogo Universitetu «L’vivs’ka Politehnika”», t. 571, s. 48–74.
- 2006a Jeszcze o buławach średniowiecznych z ziem polskich. Refleksje na marginesie odkrycia z Bogucina, pow. Olkusz, „AMM”, t. 2, s. 103–114.
- Młyńska A.
- 2011 Malowidła ściennie z kościoła Matki Boskiej Zwycięskiej w Lublinie. Próba analizy wyposażenia jeźdźców, [w:] Ławrynowicz O., Maik J., Nowakowski P. A. (red.), *Non Sensistis Gladios. Studia ofiarowane Marianowi Głowski w 70. rocznicę urodzin*, Łódź, s. 299–315.
- Mocá O. P.
- 1990 Pogrebalnye pamiatniki ūžnorusskikh zemel’ IX–XIII vv., Киев.
- 1996 Pivdenno-zahidni kordoni Kiïvskoj rusi za materialami pohoval’nyh památok, [w:] Parczewski M., Czopek S. (red.), *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, Rzeszów, s. 91–96.

- 2011 Pohoval'ni pamätki serednövichnih časiv zahidnorus'kogo pri-kordonnâ – osoblivosti obrâdu ta slidi mižetničnix kontaktiv, [w:] Cygan S., Glinianowicz M., Kotowicz P. N. (red.), *In silvis, campis... et urbe. Średniowieczny obrzâdek pogrzebo-wy na pograniczu polsko-ruskim*, Rzeszów-Sanok, s. 45–57.
- Nadolski A.
1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź.
- Nickel H.
1969 Böhmische Prunkpfeilspitzen, „Sborník Národního Muzea v Praze, Historia”, t. 23/3, s. 102–163.
- Nowakowski A.
1998 Przemiany uzbrojenia w Polsce XIII wieku, [w:] Wachowski K. (red.), *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. „Re-wolucja” XIII wieku*, Wrocław, s. 27–34.
- Panasiewicz W.
2000 Trzy ostrogi z Gródka, pow. Hrubieszów, „APŚ”, t. 5, s. 209–211.
- Panasiewicz W., Wołoszyn M.
2002 Staroruskie miniaturowe toporki z Gródka, pow. Hrubieszów, „APolski”, t. 47/2, s. 245–286.
- Perhavko V. B.
1978 Poâvlenie i rasprostranenie špor na territorii Vostočnoj Evropy, „Sov. Arh.”, t. 1978/3, s. 113–126.
- Petegirič V. M.
1990 Oružie i snarâženie vsadnika, [w:] avt. Aulih V. V. et al.; otv. red. Černyš A. P., *Arheologiâ Prikarpatâ, Volyni i Zakarpatâ (ranneslavânskij i drevnerusskij periody)*, Kiev, s. 163–171.
- Piaskowski J.
1986 Metaloznawcze badania wczesnośredniowiecznych przed-miotów żelaznych z Horodyszcz, woj. Biała Podlaska, i Ma-słomęcza, woj. Zamość, „Spr. Arch.”, t. 38, s. 283–294.
- 1990 Badania metaloznawcze przedmiotów żelaznych i żuźla z wczesnośredniowiecznych stanowisk archeologicznych w Chodliku, woj. Lublin, „Spr. Arch.”, t. 41, s. 241–273.
- Plavinski M.
2011 Axes with the narrow blade and profiled butt from the terri-tory of Belarus, [w:] Kucypera P., Pudło P. (red.), *Cum Arma per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni wieków*, Toruń, s. 91–106.
- Plavinski M. A.
2009 *Narysy gistoryi klinkovaj zbroi X–XIII staroddzâŭ na Belarusi*, Minsk.
- 2009a Buławy konca X–XIII vv. na territorii Belarusi, [w:] Sedov V. V. (red.), *Arheologiâ i istoriâ Pskova i Pskovskoj zemli*, Pskov, s. 363–381.
- Polańska M.
2004 *Cmentarzysko z czasów pierwszych Piastów*, [w:] Banasiewicz E., Stachyra A., Gosik-Tytuła B. (red.), *Lublin przez wieki. Szkice z badań archeologicznych*, Lublin, s. 31–34.
- Poleski J.
1992 *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*, Kraków.
- 2004 *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków.
- Prišepa B. A., Nikolčenko Ŭ. M.
1996 *Litopisnij Dorogobuž v period Kiivskoj Rusi. Do istorii nase-lennâ Zahidnoï Volinî v X–XIII stolittâh*, Rîvne.
- Rejniewicz Ł.
1985 Białka, gm. Krasnystaw, woj. chełmskie. Stanowiska 5 i 7, „IA”. Badania 1984, s. 118.
- Rogatko J.
1994 Nowe znaleziska z okolic Gródka nad Bugiem woj. Zamość, „Spr. Arch.”, t. 46, s. 169–184.
- Rozwałka A., Niedźwiadek R., Stasiak M.
2006 *Lublin wczesnośredniowieczny*, Warszawa.
- Rozwałka A., Rejniewicz Ł., Niedźwiadek R.
2004 Grodzisko w Podgórzu – wczesnośredniowieczne wrota do Kotliny Chodelskiej, [w:] Libera J., Zakościelna A. (red.), *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga jubileuszowa na siedemdziesiątą piątą urodziny docenta doktora Jana Gurby*, Lublin, s. 381–395.
- Rożko M.
1998 Zbroâ dalnôgo boû starodavnôï Tustani (nakonečniki stril luka ta samostrila (arbaleta)), „Zapiski Naukovogo Tova-ristva imeni Ševčenka”, t. 244, s. 287–311.
- Różycka-Bryzek A.
2000 *Freski bizantyńsko-ruskie fundacji Jagiełły w kaplicy zamku lubelskiego*, Lublin.
- Ruszkowska U.
2004 *Odkrycia archeologiczne na Lubelszczyźnie w 2003 roku. Katalog wystawy*, Chełm.
- Rybka K.
2009 Wyniki prac konserwatorskich miecza z Lutowa, [w:] Kucypera P., Pudło P., Źabiński G. (red.), *Arma et Medium Aevum. Studia nad uzbrojeniem średniowiecznym*, Toruń, s. 169–181.
- 2011 Najnowsze badania militariów na przykładzie wybranych mieczy z terenu Polski, [w:] Kucypera P., Pudło P. (red.), *Cum Arma per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, Toruń, s. 107–125.
- Sadowski S.
2009 Przyczynek do zagadnienia identyfikacji zabytków pochodzenia mongolskiego na ziemiach polskich, w świetle znaleziska unikatowego topora z Tuczap, [w:] Taras H., Zakościelna A. (red.), *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, Lublin, s. 397–406.
- Savic'kij V., Sobuc'kij M., Ohrimenko G., Voûta D.
2009 Predmety ozbroennâ z davnôrus'kogo Peremilâ, „Minule i sučasne Volinî ta Polissâ”, t. 31, s. 71–75.
- Schmidt J.-P.
1994 Ein ULFBERHT-Schwert aus Alt Galow, Gem. Schöneberg, Kr. Uckermark, „Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landesmuseums für Ur- und Frühgeschichte”, t. 28, s. 223–229.
- Sergeeva M.
2009 Detali ozbroennâ z kistki ta rogu z teritorii Pivdennoï ta Zahidnoï Rusi, [w:] Fortecâ. *Zbirnik Zapovidnika „Tus-tan” na pošszanu Mihaila Rožka*, L'viv, s. 333–340.
- Sikora P.
2001 *Dolne okucia pochew mieczy (tzw. trzewiki) z terenu północnej Słowiańszczyzny we wczesnym średniowieczu – katalog źródeł*, „MSROA”, t. 22, s. 107–132.
- 2003 Frühmittelalterliche Ortbander bei West- und Ostslawen, „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters”, t. 31, s. 11–38.
- Stalsberg A.
1994 The Russian-Norwegian Sword Project, [w:] Ambrosiani B., Clarke H. (red.), *Developments Around the Baltic and the North Sea in the Viking Age*, „Birka Studies”, t. 3, s. 183–189.
- Strzyż P.
2005 Ruskie buławy „gwiazdziste” z Małopolski, „AMM”, t. 1, s. 107–114.
- 2006 *Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce*, Łódź.
- Sułowska M.
1975 Czwartek w Lublinie, „ZOW”, t. 41/3, s. 153–157.
- 1977 Kłopoty ze skarbem, „ZOW”, t. 43/1, s. 32–38.
- Sventoslavskij V.
2009 Poiski russkogo vooruženîâ èpohi rannego srednevekovâ na territorii Polši, [w:] Nosov E. N., Beleckij S. V. (red.),

- Kraeugol'nyj kamen'. Arheologija, istorija, iskusstvo, kul'tura Rossii i sopredel'nyh stran*, t. 2, Sankt-Peterburg–Moskva.
- Szymański W.
1995 Stan wiedzy o zabytkach awarskich z obszarów położonych na północ od terytorium kaganatu, „APolski”, t. 40/1–2, s. 125–149.
- Świątkiewicz P.
2010 Militaria ze średniowiecznego grodziska w Raciążu, „AMM”, t. 6, s. 7–92.
- Świętosławski W.
1990 *Strzemiona średniowieczne z ziem Polski*, Łódź.
1994 Technologia produkcji uzbrojenia w Polsce średniowiecznej w świetle źródeł archeologicznych, [w:] Bednarska-Piłuła D. (red.), *Pamiętnik XIV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. 2. Toruń, s. 317–321.
1997 *Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII w.*, Łódź.
2006 *Ślady koczowników Wielkiego Stepu z X, XI i XII wieku w dorzeczu Wisły i Odry*, Łódź.
- Tereszczuk D.
2002 *Wczesnośredniowieczne uzbrojenie na Lubelszczyźnie (VIII–XIII w.)*, mps mgr, Lublin.
2003 Dwie wczesnośredniowieczne pobocznicze wędzideł z Gródka nad Bugiem, pow. Hrubieszów, „APŚ”, t. 6 (za 2001 r.), s. 255–257.
2005 Średniowieczne militaria proveniencji wschodniej w zbiorach Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim, „AMM”, t. 1, s. 133–141.
- Ters'kij S. V.
2006 Vijs'kova sprava u Galic'ko-Volins'kij deržavi (arheologičnij aspekt), [w:] *Deržava ta Apmiâ*, „Visnik Nacional'nogo Universitetu «L'vivs'ka Politehnika»”, t. 571, s. 8–18.
2007 Oboronnij kompleks seredn'ovičnogo volins'kogo mista Peremilâ, [w:] *Deržava ta Apmiâ*, „Visnik Nacional'nogo Universitetu «L'vivs'ka Politehnika»”, t. 584, s. 13–26.
2008a Oboronnij kompleks stolici volins'kogo knâzівstva – mista Volodimira, [w:] *Deržava ta Apmiâ*, „Visnik Nacional'nogo Universitetu «L'vivs'ka Politehnika»”, t. 612, s. 14–22.
2008b Oboronnij kompleks knâžogo mista Peresopnici, [w:] *Deržava ta Apmiâ*, „Visnik Nacional'nogo Universitetu «L'vivs'ka Politehnika»”, t. 634, s. 8–17.
2010 Zbroâ ta zahisnij obladunok naselennâ Nadstublânšini – volosti knâžogo mista Peresopnici u X–XII st., [w:] *Deržava ta Apmiâ*, „Visnik Nacional'nogo Universitetu «L'vivs'ka Politehnika»”, t. 670, s. 22–30.
- Voznij Ī.
2009 *Īstoriko-kul'turnyj rozvitok naselennâ mežiriččâ Verx'no-go Siretu ta Seredn'ogo Dnistra v X–XIV st. Častina 2. Material'naa, dyxovna kul'tura ta social'no-istoričnij rozvitok*, Kiiv–Černivci.
- Voznij Ī. P., Fedoruk A. V.
2010 Vistrâ stril X–XIV st. z teritorii miž verhnim Siretom ta serednim Dnistrom, [w:] *Deržava ta Apmiâ*, „Visnik Nacional'nogo Universitetu «L'vivs'ka Politehnika»”, t. 670, s. 30–39.
- Wachowski K.
1981 *Ziemie polskie a Wielkie Morawy. Studium archeologiczne kontaktów w zakresie kultury materialnej*, „Prz. Arch.”, t. 29, s. 151–197.
- Wichrowski Z.
2000 Średniowieczny topór z Goraja, pow. Biłgoraj, woj. lubelskie, „APŚ”, t. 5, s. 212–214.
2006 Średniowieczne strzemię żelazne z Suchyni, pow. kraśnicki, „APŚ”, t. 8, s. 347–349.
2007 Luźne materiały z grodziska wczesnośredniowiecznego w Batorzu, pow. janowski, w zbiorach Muzeum Regionalnego w Kraśniku, „APŚ”, t. 7, s. 299–303.
- Wołoszyn M.
2005 Między Wschodem a Zachodem. Pochówek wojownika ze stanowiska 1C w Gródku, pow. hrubieszowski, woj. lubelskie, „AMM”, t. 1, s. 87–105.
- Wrześciński J.
1997–1998 Groby z mieczami na terenie Polski wczesnopiastowskiej (X–XII wiek), „PMMAiE”, t. 40, s. 7–46.
- Zaitz E.
1990 Wczesnośredniowieczne grzywny siekieropodobne z Małopolski, „Mat. Arch.”, t. 25, s. 142–189.
- Zoll-Adamikowa H.
1992 Zur Chronologie des awarenzeitlichen Funde aus Polen, [w:] Godłowski K., Madyda-Legutko R. (red.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Letenzeit bis zum Frühmittelalter*, Kraków, s. 297–317.
- Żak J., Maćkowiak-Kotkowska L.
1988 *Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim w VI–X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaciągach zagiętych do wnętrza*, Poznań.
- Żaki A.
1974 *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Piotr N. Kotowicz

Zur Frage der Waffenforschung über die frühmittelalterlichen Militaria aus dem Lubliner Land

Zusammenfassung

In dem Artikel behandelte man eine der attraktivsten frühmittelalterlichen Fundkategorien, und zwar die Militärausrüstung. Lubliner Land erscheint, wegen seiner Grenzlage und was damit verbunden ist, der Anwesenheit der für verschiedene Kulturkreise (und ethnische?) charakteristischen Militaria, für die Erwägungen über die Militärgeschichte als besonders interessant. Seine Lage an der Grenze der römischen

und byzantinischen Welt beeinflusste die Anwesenheit dort spezifischer Ausrüstungsformen, die ihre Entstehung der Anwendung verschiedener Militärtaktiken verdanken, die an jeweilige Bedrohung von außen angepasst waren. Diese Tatsache findet die Bestätigung in archäologischen Quellen.

Das Ziel des Artikels ist, die Fülle und die Eigenart der Quellenbasis dieser Fundkategorie darzustellen, wie auch auf

theoretische Möglichkeiten der Erforschung von Militaria im Lubliner Land hinzuweisen. Insgesamt stammen aus dem behandelten Gebiet über 400 Militärfunde, was eine ziemlich hohe Frequenz darstellt und teilweise in den synthetischen Arbeiten von D. Tereszczuk (2002) und P. Strzyż (2006) dargestellt wurde.

Besonders beunruhigend ist die Tatsache, dass eine große Menge der Militaria aus illegalen, von den sog. Schatzsuchern geführten Ausgrabungen mittels Metalldetektor stammt. Diese Handlungen erwecken im Fachmilieu eine starke Empörung nicht nur, weil man dann die Funde nicht richtig hinsichtlich ihrer Provenienz einschätzen kann, sondern auch, weil sie ihres wertvollsten Merkmals, und zwar des archäologischen Kontextes beraubt werden. Der Anteil der aus planmäßigen Ausgrabungen stammenden Funde ist aber auch beträchtlich, sowohl bezüglich der früheren Forschungen als auch der besonders in den letzten Jahren intensiven Ausgrabungen. Für die Zukunft werden folgende Forschungsaufgaben vorgeschlagen: Intensivierung der Fachuntersuchung der prächtigsten Funde (z.B. Röntgenaufnahmen, metallkundige Untersuchungen, wie auch artspezifische und Rohstoffanalysen), dank denen man neue technologische und chronologische Aspekte aufdecken, oder sogar auch die Frage nach ihrer Herkunft lösen könnte. Es ist auch interessant, die Bewaffnung aus der Stammeszeit im Lubliner Land kennen zu lernen. Infolge des Zustroms von neuen Materialien können wir die Einflussnahmen aus verschiedenen Kulturzonen rekonstruieren (u.a. aufgrund der Anwesenheit der Axt vom Typ *bradatica*, wie auch die Rolle

des Lubliner Landes bei der Übertragung gewisser Neuheiten auf andere Territorien (das Problem der Hackensporen auf den Gebieten am Fluss Bug) untersuchen.

Eine wichtige chronologische Zäsur bildet in dieser Hinsicht der Kampf zwischen den jungen Staaten – Polen und der Rus – um das oben erwähnte Gebiet. Bezüglich der Bewaffnung ist diese Zeitspanne mit der Anwesenheit (auf polnischer Seite) der einzelnen Körpergräber mit Militärausrüstung, und in der Rus mit dem Erscheinen einer großen Zahl von Bewaffnung östlicher Provenienz dokumentiert. Von besonderer Bedeutung ist hier der Versuch, das frühmittelalterliche Kampfpotenzial beider Staaten zu vergleichen. Der Vergleich setzt die Analyse der Bewaffnungssätze voraus, die an den Fundstellen zu beiden Seiten der Grenze zwischen Polen und der Rus freigelegt wurden.

Das zu lösende Grundproblem ist die Frage danach, in welchem Maße sich die frühmittelalterliche Bewaffnung in den späteren Zeitabschnitten im Lubliner Land fortsetzte. Da die spätmittelalterliche Ausrüstung ziemlich schwach erkannt ist (sowohl im Lichte der ikonographischen als auch archäologischen und Schriftquellen), bildet dieses Problem eine der wichtigsten Herausforderungen der Waffenforschung.

Um alle diese Forderungen zu erfüllen, bedarf es der Veröffentlichung einer, in Bezug auf die behandelte Thematik, vollständigen Quellenbasis. Es handelt sich hier vor allem um die Funde oder Fundkomplexe mit einem guten archäologischen Kontext, und damit mit einer sicheren Datierung.

